

ANNA TABAKA
Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej
Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk

ZESZYTY
KALISKIEGO TOWARZYSTWA
PRZYJACIÓŁ NAUK NR 22
W KRĘGU BADAŃ
REGIONALNYCH
KALISZ 2022
ISSN 1426-6547

UTRACONE – ODZYSKANE ZBIORY DAWNEGO MUZEUM ZIEMI KALISKIEJ W KOLEKCJI MUZEUM OKRĘGOWEGO ZIEMI KALISKIEJ W KALISZU. ZARYS PROBLEMATYKI

WSTĘP

Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej w Kaliszu, kontynuujące tradycje jednego z najstarszych muzeów regionalnych w Polsce¹, opiekuje się tysiącami zabytków. Są one gromadzone w czterech działach merytorycznych: archeologicznym, historycznym, sztuki i etnograficznym oraz w bibliotece². Zręby tego bogatego zbioru tworzą zdziesiątkowane fragmenty kolekcji przedwojennej, powstałej dzięki ofiarności kaliskich społeczników, miłośników nauk i animatorów kultury – osób niepospolitych, najczęściej urodzonych jeszcze w XIX w. W dotychczasowej literaturze przedmiotu podkreślano fakt celowego zniszczenia zabytków w czasie II wojny światowej, kładąc nacisk na to, co bezpowrotnie utracono. Znamienna jest tutaj opinia wyrażona przez Wacława Klepandego³, zasłużonego przewodnika miejskiego, a przez kilka lat również kierownika muzeum, który

¹ Stanisław Szymański, *Muzea Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego 1906-1950* (Warszawa: Wydawnictwo PTTK „Kraj”, 1990), 47-48.

² Oddzielne inwentarze prowadzą muzealne oddziały: Centrum Rysunku i Grafiki im. Tadeusza Kulisiewicza (zamknięte z końcem grudnia 2022 r.; zbiory wraz z inwentarzem zostały przeniesione do siedziby głównej) oraz Dworek Marii Dąbrowskiej w Russowie. W dalszej części Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej w Kaliszu zapisuję skrótem: MOZK.

³ Wacław Klepandy (1925-2009), regionalista, przewodnik miejski, działacz PTTK, pracownik Muzeum Śląskiego we Wrocławiu; z Kaliszem związany od 1953 r., kiedy objął kierownictwo miejscowego muzeum, uczestnik pierwszego powojennego kursu dla przewodników po Kaliszu z 1955 r., Honorowy Prezes Przewodników, jeden ze współzałożycieli powojennej „Ziemi Kaliskiej”, zob. Wincenty Pol, *Stulecie krajoznawstwa i turystyki kaliskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego* (Kalisz: Edytor, 2008), 28; Mieczysław Leń, *Z mojej pamięci, szuflad i obserwacji* (cz. 3), [online]: http://www.info.kalisz.pl/ziemia_kal/20_lat_zk_len3.htm

w 1959 r. napisał, że w wyniku działań wojennych „gromadzone przez przeszło 30 lat [tj. do 1939 r.] zbiory przestały istnieć”⁴. Podobna, jednoznaczna ocena była powielana w turystycznych wydawnictwach tego okresu⁵, co działo się z pewnością nie bez związku ze społecznie pożądaną, modelowaną przez traumy wojenne polityką dyskredytacji pohitlerowskich Niemiec, prowadzoną przez nowe władze w Polsce⁶. W konsekwencji w popularnej narracji dominuje myśl, że po II wojnie zniszczone kolekcje kaliskiego muzeum trzeba było rekonstruować od podstaw⁷. Jest w tym stwierdzeniu sporo prawdy i tyle samo treści, którą według autorki należy zweryfikować i opatrzyć komentarzem. Przeprowadzone kwerendy podpowiadają bowiem, że podstawę kaliskiej kolekcji nadal buduje spuścizna przedwojenna. Nawet jeśli tamto dziedzictwo zostało zdziesiątkowane i brutalnie pomniejszone, to pozostaje najważniejszą częścią, ponieważ wyznacza początek publicznego muzealnictwa w Kaliszu. Odpowiedź na pytanie, co się zachowało, jest bardzo ważna z wielu innych powodów. Po pierwsze tylko poprzez analizę zbiorów, tj. tego, co kolekcjonowano i otaczano opieką (wraz z analizą listy nazwisk darczyńców), można odczytać pełną historię instytucji powołanej do troszczenia się o dziedzictwo lokalnej społeczności przez jej przedstawicieli. Można również na tej podstawie ostrożnie formułować wnioski o budowanej narracji, to jest o tym, jakie wydarzenia nasi przodkowie uznawali za ważne i przełomowe oraz co i kogo, które osoby i z jakich powodów, chcieli zachować od zapomnienia. Ponadto przełamując stereotypowe wyobrażenie o tym, że „dawne zbiory muzeum spaliły się podczas II wojny światowej”, odzyskujemy ważną część lokalnego dziedzictwa, co z kolei ma wpływ na wizerunek muzeum we współczesnym mieście oraz szerzej – w regionie i kraju.

Punktem wyjścia dla moich rozważań stały się pisma Zofii Hieropolitańskiej, kierowniczkii kaliskiego muzeum w latach przed – i tużpowojennych⁸. Są to trzy

⁴ Waław Klepandy, *Memoriał Muzeum Ziemi Kaliskiej*, marzec 1959 r., mps., sygn. 11590, zb. Biblioteki MOZK. Por. tegoż, „Blaski i cienie naszego muzeum”, *Ziemia Kaliska* 80 (1959): 7.

⁵ Por. np. Marian Michalski, Leon Starski (tekst), *Informatoriumiasta Kalisza* (Kalisz: Kaliskie Zakłady Przemysłu Terenowego, 1957), 19. Autorzy piszą: „W czasie II wojny światowej zbiory muzeum zostają z premedytacją zniszczone przez hitlerowców, do tego stopnia, że po wyzwoleniu odnaleziono zaledwie 2 proc. dawnych eksponatów”. I kolejne zdanie: „Obecnie zbiory muzeum składają się całkowicie z darów społeczeństwa”, sugerujące zmianę jakościową, która de facto nie nastąpiła (przedwojenną kolekcję także tworzyły dary ofiarowane przez kaliszian).

⁶ Zob. Magdalena Komornicka, „Wystawa „Warszawa oskarża”, Muzeum Narodowe w Warszawie”, w: *Zaraz po wojnie*, red. Joanna Kordjak, Agnieszka Szewczyk (Warszawa: Zachęta – Narodowa Galeria Sztuki, 2015). 64-72 (tam szersza literatura).

⁷ Zob. nota na culture.pl: Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej, [online]: <https://culture.pl/pl/miejsce/muzeum-okregowe-ziemi-kaliskiej>

⁸ Zofia Hieropolitańska (1879-1966), nauczycielka, działaczka społeczna, ukończyła kursy przyrodnicze przy Uniwersytecie Warszawskim, członkini Komitetu Organizacyj-

dokumenty urzędowe dotyczące zabytków i materialnego stanu teŝe instytucji, które kustoszka opracowała dla swoich przełoŝonych w Poznaniu i Warszawie⁹. Niezmiernie ciekawa korespondencja obrazuje sytuację po zniszczeniach i rozproszeniu zbiorów podczas okupacji. Część tych sprawozdań zajmują wyliczenia zachowanych zabytków. Wymienione dokumenty nie zawierają szczegółowych opisów, ale lapidarne sformułowania dotyczące tematyki oraz liczby eksponatów podane sumarycznie. W podsumowaniu autorka podaje, że z dawnych zbiorów zachowały się 353 obiekty („egzemplarze”)¹⁰, a gdzie indziej pisze o 400 zabytkach uchronionych z 4-tysięcznej dawnej kolekcji¹¹. Można zatem i należy w magazynach Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej w Kaliszu wskazać dzieła, które pochodziły z przedwojennego Muzeum Ziemi Kaliskiej¹². Mówią o tym również zapisy we współczesnych księgach inwentarzowych oraz ślady, tj. metryczki i przekreślone oznaczenia, pozostawione na samych kolekcjonowanych przedmiotach. Część metryczek sporządziła sama Zofia Hieropolitańska, część jej siostra Helena, oficjalnie zatrudniona na stanowisku referendarza dopiero po wojnie¹³. Ze względu na to, że dawne inwentarze się nie zachowały – z wyjąt-

nego Muzeum Ziemi Kaliskiej, pracowała w Bibliotece Publicznej im. A. Asnyka w Kaliszu, kustoszka zbiorów muzealnych w l. 1928-1939, nieformalnie od 1921 r., oraz 1946-1953. Zob. Bogumiła Celer, „Korespondencja Zofii Hieropolitańskiej z prof. Feliksem Koperą w zbiorach Muzeum Narodowego w Poznaniu”, *Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk* [dalej jako Zeszyty KTPN] 20 (2020): 130-153 oraz teŝe, „Hieropolitańska Zofia (1879-1966)”, w: *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. 3, red. Danuta Wańka (Kalisz: KTPN, 2007). 160-161 [dalej jako *Słownik biograficzny Wielkopolski*].

⁹ MOZK, dział historii: Pismo Zofii Hieropolitańskiej do Dyrekcji Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu ws. zniszczeń i strat kaliskiego muzeum z 9. 06. 1950 r., nr inw. MOZK/H/6474; Pismo Zofii Hieropolitańskiej do Ministerstwa Kultury i Sztuki w Warszawie Naczelnej Dyrekcji Muzeum i Ochrony Zabytków [niedatowane, 1948?], nr inw. MOZK/H/6475 oraz Pismo Zofii Hieropolitańskiej do Muzeum Narodowego w Poznaniu (ankieta lokalowa) z 15. 10. 1951 r. i 6. 11. 1951 r., nr inw. MOZK/H/6476. Pisma kustoszki dalej zaznaczono jako ZH.

¹⁰ ZH, MOZK/H/6475.

¹¹ ZH, MOZK/H/6474.

¹² Muzeum Okręgowo Ziemi Kaliskiej otrzymało tę nazwę 1. 01. 1976 r.; w l. 1914-1939 r. – Muzeum Ziemi Kaliskiej, w l. 1950-1964 Państwowe Muzeum w Kaliszu, nast. ponownie Muzeum Ziemi Kaliskiej aż do 1976 r.

¹³ Helena Hieropolitańska (ur. 1896), siostra Zofii, była zatrudniona na stanowisku referendarza w Państwowym Muzeum w Kaliszu od 1. 01. 1950 r. do 31. 08. 1954 r., kiedy tymczasową umowę pracy rozwiązano, zob. dokumenty zatrudnienia Heleny Hieropolitańskiej w zb. działu historii MOZK (materiały pomocnicze). Przed wojną, po przejściu Muzeum Ziemi Kaliskiej przez miejski samorząd w 1928 r. i przeprowadzce zbiorów do ratusza, statut placówki przewidywał jeden etat – kustosza, zob. Ewa Kłysz, „Polityka kulturalna samorządu Kalisza w latach 1918-1939”, *Rocznik Kaliski* [dalej jako RK], t. 47 (2021): 32-33. Por. Archiwum Państwowe w Kaliszu, Muzeum Kaliskie w Kaliszu [statut muzeum z 1932 i 1938 r.], zespół: Starostwo Powiatowe w Kaliszu, sygn. 147. O trudnościach lokalowych i finansowych w prowadzeniu przedwojennej

kiem jednego, szczególnie, na który zwróć uwagę w dalszej części – bardzo pomocne przy opracowywaniu tematu były pierwsze powojenne księgi zaprowadzone w 1958 r., a stanowiące podstawę dla obecnych¹⁴. Niezbędna stała się także analiza dawnych opisów muzeum i jego zbiorów, w tym wzmianek i relacji prasowych, które musiały zastąpić nieistniejące spisy zabytków. W uchwyceniu stanu faktycznego bardzo mi pomogły opinie i podpowiedzi koleżanek i kolegów, kustoszy i kierowników działów merytorycznych MOZK¹⁵. Bez zaangażowania zespołu powstanie tego tekstu w prezentowanej formie nie byłoby możliwe.

STAN BADAŃ

W okresie powojennym dawne zbiory kaliskiego muzeum nie były tematem oddzielnego opracowania, choć stanowiły jeden z wątków dla wszystkich autorów piszących o historii tejże placówki¹⁶. Spośród nich najszerzej stare kolekcje przedstawił Jerzy Aleksander Splitt¹⁷ w tekście powstałym na stulecie placówki¹⁸. Opierając się na drobiazgowej kwerendzie przedwojennej prasy, autor zgromadził szereg informacji¹⁹, które przybliżyły muzealną spuściznę prezentowa-

instytucji mówią listy ZH, zob. Celer, Korespondencja, passim.

¹⁴ Księgi dla zbiorów archeologicznych, przyrodniczych, etnograficznych i artystycznych przechowywane w archiwum Głównego Inwentaryzatora MOZK.

¹⁵ Szczególne podziękowania składam dr Ewie Andrzejewskiej, kustoszce działu sztuki i Marcie Gołembiewskiej, kierownicze biblioteki muzealnej oraz dr Adamowi Jarychowi, kustoszowi działu archeologii i Wojciechowi Zjawionemu, kustoszowi działu etnografii MOZK. Za cenne wskazówki dziękuję także bibliotekarce Henryrze Karolewskiej z PBP Książnicy Pedagogicznej im. Alfonsa Parczewskiego w Kaliszu.

¹⁶ Historią muzeum w Kaliszu zajmowali się Bogumił Kunicki i Jerzy Aleksander Splitt, kolejni dyrektorzy muzeum oraz Iwona Barańska. Pierwszy z wymienionych zamknął narrację w krótkim zarysie do czasów sobie współczesnych, tj. 1972 r. Znacznie szerszą panoramę zdarzeń zakresił Jerzy A. Splitt w tekście przygotowanym na stulecie instytucji (2006 r.). Temat pogłębiła, choć w czasowo krótszym ujęciu (do 1914 r.), Iwona Barańska. Zob. Bogumił Kunicki, „Z dziejów Muzeum Ziemi Kaliskiej”, RK, t. 6 (1973): 365-373; Jerzy A. Splitt, „Z dziejów kaliskiego muzealnictwa – w stulecie Muzeum Ziemi Kaliskiej”, RK t. 33 (2007): 125-161 [dalej jako: *Z dziejów kaliskiego*]; tegoż, „Z dziejów kaliskiego muzealnictwa”, w: *Wystawa archeologiczna i zabytków sztuki. Korzenie Kalisza* [folder towarzyszący wymienionym wystawom], brak red., (Kalisz: MOZK, 2006). 3-31; Iwona Barańska, „W 100-lecie Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej o początkach muzeum w Kaliszu”, *Muzealnictwo*, t. 51 (2010): 114-125. Por. także z charakterystyką poszczególnych działów muzealnych w: Tadeusz A. Jakubiak, Jerzy A. Splitt, red., *Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej (zbiory, wystawy, oddziały)*. *Informator* (Kalisz: MOZK, 1995), 14, 17, 26-27 oraz Szymański, 46-48.

¹⁷ Jerzy A. Splitt (1957-2022), w l. 1997 – 2015 dyrektor MOZK, archeolog, regionalista, autor wielu publikacji, wyróżniony Odznaką Honorową Miasta Kalisza.

¹⁸ Splitt, *Z dziejów kaliskiego*.

¹⁹ Fiszki, tj. wypisy z kwerend gazetowych, przeprowadzonych przez Jerzego A. Splitta znajdujących się w dokumentacji działu historii MOZK. Były one także pomocne dla autorki opracowania.

ną w okresie dwudziestolecia. Stopień zniszczenia tamtego dziedzictwa Jerzy A. Splitt określił na 90 proc.²⁰. Dalej, sięgając po wymienione we wstępie pisma Zofii Hieropolitańskiej, badacz krótko, tematycznie i liczbowo, opisał pierwszą powojenną wystawę, otwartą w grudniu 1948 r. w salach kaliskiego ratusza²¹. Jak wynika z jego dociekań, zaprezentowano na niej ponad 500 eksponatów, w tym w dużej mierze obiekty z dawnego muzeum, choć ta kwestia w omawianym tekście została jedynie zasygnalizowana.

Za kolejną cząstkową próbę przybliżenia interesującego mnie tematu można uznać broszurę Hanny Jaworowicz i Barbary Kowalskiej towarzyszącą wystawie „Zbiory sztuki w Muzeum Okręgowym Ziemi Kaliskiej do 1939 r.”²². Tekst podany w formie popularnonaukowej, oprócz zarysu historii placówki, przynosi krótkie omówienie najważniejszych kolekcji działu sztuki z uwypukleniem ich części przedwojennych. W zbiorze XIX-wiecznej grafiki autorki wymieniają litografie Napoleony Ordy i ryciny pochodzące ze zbiorów Leopoldów z Rzepiszewa. Ilość tych ostatnich określają na ok. 250 sztuk, a o albumach Ordy z podróży po guberniach Królestwa Polskiego piszą, że w „posiadaniu Działu Sztuki znajduje się znaczna [ich] część”. Jednocześnie we wstępie kuratorki powtarzają myśl o tym, że „II wojna światowa pozbawiła Muzeum wszystkich niemal zbiorów”²³.

Drugim wątkiem podejmowanym przez zgłębiających dzieje omawianej instytucji jest wystawa archeologiczna i zabytków sztuki, czynna w salach kaliskiego ratusza w maju i czerwcu 1900 r.²⁴. Ekspozycja uznawana za „naturalny etap do rozpoczęcia starań o utworzenie muzeum”²⁵ wzbudzała zainteresowania tak ze względu na swój rozmach, jak i bogactwo eksponatów. Iwona Barańska poświęciła wydarzeniu oddzielny esej, w którym analizując lokalne ambicje, prasowe komentarze oraz środowisko organizatorów i kolekcjonerów, dowiodła przełomowego znaczenia prezentacji z 1900 r. dla kształtowania się regionalnej świa-

²⁰ Por. z Szymańskim, który zniszczenia w zbiorach kaliskiego muzeum określił na 80 proc., zob. tenże, *Muzea*, 48.

²¹ Splitt, *Z dziejów kaliskiego*, s. 139-140.

²² Anna [poprawnie Hanna] Jaworowicz, Barbara Kowalska, *Zbiory sztuki w Muzeum Okręgowym Ziemi Kaliskiej do 1939 r., Grudzień 1990-kwiecień 1991*, (Kalisz: MOZK, 1990).

²³ Tamże, s. 4.

²⁴ Wincenty Boretti [fotografie], *Album Wystawy Archeologicznej i Zabytków Sztuki urządzanej w Kaliszu w Sali Ratuszowej w Maju i Czerwcu 1900 roku*, [Kalisz 1900]; nr inw. MOZK/H/2148; *Katalog przedmiotów archeologii i iskustwa na wystawk, ustrojjennoj w Kalisz, w zal gor. Magistrata w maj i ijun 1900 goda. Katalog wystawy archeologicznej i zabytków sztuki urządzanej w Kaliszu w Sali Ratuszowej w Maju i Czerwcu 1900 roku* (Kalisz: Druk A. Czerwińskiego, 1900) – dalej jako *Katalog 1900*.

²⁵ Barańska, „Kaliska Wystawa Archeologiczna w 1900 roku jako przejaw kształtowania się regionalnej świadomości historycznej i kulturowej”, w: *Dokonania regionalnego ruchu naukowego w Polsce*, red. Danuta Wańka (Kalisz: KTPN, 2008). 153; Splitt, *Z dziejów kaliskiego*, 126-129.

domości historycznej i kulturowej²⁶. Autorka wykazała ponadto, że wystawa, będąc „pierwszą tego rodzaju manifestacją zainteresowań naukowych lokalnego środowiska kaliskiej guberni”²⁷, postawiła zarazem także (tj. naukowe) zadania przed lokalną społecznością. Dla instytucji, której immanentną cechą jest trwanie i „niezmiennność zasadniczych celów”²⁸, są to konstatacje niezwykle ważne. Ważne są również dla moich rozważań.

UTRACONE. ZARYS HISTORII MUZEUM ZIEMI KALISKIEJ. TWORZENIE KOLEKCJI

Muzeum Ziemi Kaliskiej, otwarte 17 maja 1914 r.²⁹, w tzw. pałacu Puchalskiego³⁰ przy pl. Kilińskiego 4, powstało z połączenia kilku zbiorów. Od początku XX w. były one systematycznie budowane przez Sekcję Starożytności przy Towarzystwie Popierania Przemysłu i Handlu (od 1907 r. działające jako Muzeum Archeologiczne), Muzeum Szkolne³¹ (od 1910 r. jako Sekcja Pomocy i Pokazów Szkolnych przy TPPiH) oraz Sekcję Muzealną przy kaliskim Oddziale Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (od grudnia 1911 r. razem z eksponatami sekcji szkolnej jako Muzeum Krajoznawcze)³².

²⁶ Barańska, *Kaliska Wystawa Archeologiczna*.

²⁷ Tamże, 153.

²⁸ Franciszek Midura, „Rozwój muzealnictwa w okresie czterdziestolecia PRL”, *Muzealnictwo* 30 (1986): 4. Kodeks Etyki Międzynarodowej Rady Muzeów (ICOM, ang. International Council of Museums), pkt. 2: Muzea są zobowiązane do pozyskiwania, przechowywania i promowania ich zbiorów traktując te czynności jako udział w zabezpieczaniu dziedzictwa naturalnego, kulturalnego i naukowego, tłum. prof. dr hab. Stanisław Waltoś, [online]: <https://icom.museum/wp-content/uploads/2018/07/poland.pdf>.

²⁹ Barańska, *W 100-lecie*, 122-123.

³⁰ Pałac Puchalskiego to zwyczajowa nazwa kamienicy wybudowanej przez lekarza wojsk napoleońskich Grzegorza Puchalskiego (1766-1833) przy reprezentacyjnym placu miasta na Przedmieściu Warszawskim w okresie klasycystycznej rozbudowy Kalisza, zob. Iwona Barańska, *Architektura Kalisza w dobie Królestwa Kongresowego* (Kalisz: KTPN, 2002), 162-165.

³¹ Muzeum Szkolne powstało m.in. z pieniędzy uzyskanych przez organizatorki Wystawy Pracy Kobiet w Kaliszu 1909 r. ze sprzedaży biletów na to wydarzenie. Zob. Iwona Barańska, „Kaliska Wystawa Pracy Kobiet z 1909 roku i jej sekcja artystyczna. Problematyka prowincjonalnej sztuki kobiecej”, w: *Dziedzictwo kulturowe miasta Kalisza i regionu południowej Wielkopolski*, t.1, red. Samanta Kowalska (Kalisz: UAM Wydział Pedagogiczno - Artystyczny, 2011), 124. Zob. także: Ewa Andrysiak, Henryka Karolewska, *Felicja Łączkowska (1859-1932). Nauczycielka i działaczka społeczna*, seria: Kaliszanie 15 (Kalisz: KTPN, 2018), 79-80.

³² Splitt, *Z dziejów kaliskiego*, 129-133; Barańska, *W 100-lecie Muzeum*, 115-123. Por. zarys historii placówki przedstawiony przez Józefa Kostrzewskiego, zob. tegoż, „Dział przedhistoryczny Muzeum Ziemi Kaliskiej w Kaliszu”, *Wiadomości archeologiczne*, t. 5, z. 3-4 (1920): 207-208.

Ofiarodawcami, którzy jednocześnie dzielili się specjalistyczną wiedzą, byli znani społecznie i entuzjaści nauki. Sama Hieropolitańska wymieniając kolejne inicjatywy przybliżające do otwarcia muzeum, połączyła je z głównymi osobami działającymi w tych gremiach³³. Dla zbiorów archeologicznych kustoszka wskazała Seweryna Tymienieckiego³⁴, prawnika ze znanym uprawiającemu archeologię i numizmatykę, dla zbiorów krajoznawczych – barona Stanisława Graevego z Biskupic³⁵, twórcę świetnej kolekcji etnograficznej z Sieradzkiego oraz Felicję Zadorę Łączkowską³⁶, współtwórczynię i współfundatorkę Muzeum Pomocy i Pokazów Szkolnych. Do już wymienionych trzeba dodać postacie, których pasje, nie tylko kolekcjonerskie, były znane szerszej publiczności co najmniej od wystawy urządzonej w ratuszu w 1900 r.³⁷ W gronie jej organizatorów obok Seweryna Tymienieckiego znaleźli się m.in. Alfons Parczewski³⁸, Telesfor Koźuchowski³⁹ i Kazimierz Rymarkiewicz⁴⁰, prawnicy w różny sposób zaangażowani

³³ ZH, MOZK/H/6474.

³⁴ Seweryn Tymieniecki (1847-1916), urodzony i pochowany w Kaliszu, prawnik, znawca prawa cywilnego, publicysta, kolekcjoner z zamiłowaniem zajmujący się numizmatyką i archeologią, członek komitetu organizacyjnego i honorowego wystawy archeologicznej i zabytków sztuki z 1900 r. Zob. Tadeusz Baranowski, „Archeologia i numizmatyka – pasje naukowe i popularyzatorskie Seweryna Tymienieckiego”, RK, t. 25 (1996): 13-25 (tam szersza literatura).

³⁵ Stanisław Graeve (1868-1912), działacz Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, pionier krajoznawstwa i etnografii w Sieradzkim i Kaliskim, publicysta, autor „Przewodnika po guberni kaliskiej z kolorowaną szczegółową mapą [...]” z 1912 r. (wspólnie z Leonardem de Verdmon Jacquesem), założyciel kaliskiego oddziału PTK (1908 r.); sfinansował kolekcję 36 obrazów tzw. typów ludowych z Sieradzkiego autorstwa Floriana Piekarskiego i Franciszka Łubieńskiego. Zob. Marek Urbański, *Prekursorzy i twórcy Muzeum w Sieradzu*, (Sieradz: Muzeum Okręgowe w Sieradzu, 2007), 17; Pol, *Stulecie*, 201; Andrzej Wędzki, „Graeve Stanisław (1868-1912)”, w: *Słownik biograficzny Wielkopolski*, t. 1, red. Hanna Tadeusiewicz, (Kalisz: KTPN, 1998). 114-115.

³⁶ Felicja Łączkowska (1859-1932), urodzona i pochowana w Kaliszu, nauczycielka i działaczka społeczna, publicystka, założycielka Piątków literackich, tj. salonu dyskusyjnego dla kaliskich mieszczanek, zaangażowana w tworzenie i działalność wielu kaliskich instytucji. Zob. Andrysiak, Karolewska, *Felicja Łączkowska*.

³⁷ Szeroko na temat środowiska organizatorów oraz recepcji wystawy, zob. Barańska, *Kaliszka Wystawa Archeologiczna*, 149-151.

³⁸ Alfons Parczewski (1848-1933), wybitny prawnik, bibliofil, poliglota, wytrawny publicysta, poseł do rosyjskiej Dumy Państwowej, rektor Uniwersytetu im. Stefana Batorego w Wilnie (1922-1924), zob. Ewa Andrysiak, *Alfons Parczewskim (1849 – 1933). Kaliszanie – rektor Wszechnicy Wileńskiej*, seria: Kaliszanie 1 (Kalisz: KTPN, 2010).

³⁹ Telesfor Koźuchowski (1861-1928), adwokat, działacz społeczny, w swoim testamentie zostawił zapis na rzecz Muzeum Ziemi Kaliskiej, co należy również odczytywać jako wyraz szacunku dla działań żony Haliny (zm. 1921 r.), wiceprezeski Zarządu MZK, zob. Ewa Andrysiak, „Koźuchowski Telesfor (1861-1928)”, w: *Słownik biograficzny Wielkopolski*, t. 3. 224.

⁴⁰ Kazimierz Rymarkiewicz (1859-1918), prawnik, działacz społeczny, publicysta, prezes kaliskiego oddziału Towarzystwa Popierania Przemysłu i Handlu, współzałożyciel

żowani w tworzenie późniejszego muzeum, bądź wystawiennictwo. W 1906 r. do działania na rzecz powołania tej instytucji dołączył kolejny znakomity bibliofili miłośnik starożytności – ks. Jan Sobczyński⁴¹.

Kilka słów trzeba poświęcić samej wystawie z 1900 r. Ekspozycji towarzyszyły katalog⁴² i album⁴³, które pozostają świadectwami szerokich horyzontów myślowych jej inicjatorów. Obok rękopisów, druków, planów, map i monet, zabytków archeologicznych (tj. z wykopalisk) i kościelnych (pochodzących ze świątyń), uzbrojenia i przyborów jazdy konnej, w końcu obrazów, sztychów i rzeźb do wspólnego dziedzictwa zaliczono „stare zabytki żydowskie”, „zabytki cechowe” oraz „sprzęty domowe” i „ozdoby kobiecego stroju”. Współcześnie wiele z tych obiektów, w tym sporo przedmiotów XIX-wiecznych, zostałyby sklasyfikowanych jako rzemiosło artystyczne⁴⁴. Wszystkie razem (654 pozycje w katalogu, ponad 700 eksponatów) spełniały nowoczesny postulat muzealnictwa „z programem obejmującym wszystkie dziedziny humanistyki, przyrody i techniki, a skierowanym do ludzi XX w.”⁴⁵.

Choć otwarte w 1914 r. Muzeum Ziemi Kaliskiej prezentowało się nieco skromniej, to istniało już w mieście „po wystawie 1900”, która nakreśliła zarówno szeroką perspektywę badawczą, jak i kierunki rozwoju. Jego podstawę stanowiły kolekcje etnograficzna i szkolna. Pierwsza z nich, znana dokładniej dzięki zachowanemu spisowi (księdze depozytu)⁴⁶, została w 1911 r. przekazana

MZK, mąż Felicji Włodzimierzy, sekretarz Zarządu MZK, zob. Agata Walczak-Niewiadomska, „Rymarkiewicz Kazimierz (1859-1918)”, w: *Słownik biograficzny Wielkopolski*, t. 3. 357-358.

⁴¹ Agata Walczak-Niewiadomska, *Jan Sobczyński (1861-1942). Kronikarz Kalisza*, seria: Kaliszanie 5 (Kalisz: KTPN, 2021); teźże, *Ksiądz Jan Sobczyński i jego księgozbiór* (Kalisz: KTPN, 2007). 130-131 (tutaj dzieje zbioru ks. Sobczyńskiego w Bibliotece MOZK); także sylwetka duchownego w: Ks. Jan Sobczyński, *Kronika Kościelna Kalisza*, t. 1, opr. oraz wstępem poprzedzili Agata Walczak-Niewiadomska i Krzysztof Walczak (Kalisz: KTPN, 2022), 6-7; por. Pol, *Stulecie*, s. 205.

⁴² Katalog 1900.

⁴³ Boretti, *Album*.

⁴⁴ Zob. Katalog 1900, Dział VIII, 49-62. Poszczególne działy prezentują: Splitt, *Z dziejów kaliskiego*, 125-126; Barańska, *Kaliszka Wystawa Archeologiczna*, 140-144. Nie można pominąć także uwarunkowań politycznych: na 9 przedmiotów przekazanych na wystawę przez gubernatora Michała Daragana, 7 znajdowało się w dziale VIII. Za zwrócenie uwagi na XIX-wieczne dziedzictwo na wystawie z 1900 r. dziękuję dr Ewie Andrzejewskiej.

⁴⁵ Szymański, *Muzea*, 6. Por. Andrzej Tomaszewicz, „Wystawa starożytności w Sieradzu w 1883 r.”, w: tegoż: *Życie kulturalne ośrodków miejskich guberni kaliskiej w latach zaborów* (Sieradz: Muzeum Okręgowe w Sieradzu, 1998). 206-214. Wystawa sieradzka miała podobną strukturę ekspozycyjną jak kaliska; obie wpisują się w serię wydarzeń o tym charakterze, a zapoczątkowanych w Warszawie Wystawą Starożytności i Przedmiotów Sztuki w 1856 r., zob. Barańska, *Kaliszka Wystawa Archeologiczna*, 152.

⁴⁶ *Spis przedmiotów zdeponowanych przez Stanisława bar. [barona] Graeve z Biskupic pod Sieradzem w oddziale Tow. [Towarzystwa Krajoznawczego w Kaliszu]*, 9. 02. 1911,

przez Stanisława Graewego, założyciela lokalnego oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. W drugiej znajdowały się m.in. okazy zoologiczne, biologiczne i geologiczne, mapy, próbki towarów krajowych fabryk oraz przyrządy do doświadczeń fizycznych i chemicznych⁴⁷. Trzecia, pochodząca z dawnej Sekcji Starożytności, zawierała muzealia historyczne i archeologiczne.

Podczas I wojny światowej, dzięki zapobiegliwości Haliny Kożuchowskiej⁴⁸, kolejnej z miejskich aktywistek tego okresu, muzeum nie tylko ocalało, ale nadal było czynne. Co istotne, jeszcze w czasie wojny, w 1916 r., jego zasoby rozpoczęto poszerzać o „pamiątki wojenne”, czyli artefakty, które miały dokumentować zburzenie śródmieścia w 1914 r.⁴⁹, a po odzyskaniu niepodległości – o eksponaty obrazujące dzieło odbudowy miasta w okresie międzywojennym⁵⁰.

Po przejściu Muzeum Ziemi Kaliskiej w 1928 r. przez samorząd i przeniesieniu zbiorów do gmachu ratusza (1929 r.)⁵¹ eksponaty prezentowano w trzech dotychczas istniejących działach: starożytności (zawierającym zabytki archeologiczne i historyczne, dokumenty, mapy, numizmaty oraz pamiątki po zasłużonych kaliszanach), krajoznawczym (dawniej etnograficznym, w którym w 1933 r. znalazły się m.in. rękodzieła i fotografie przywiezione przez Stefana Szolca-Rogozińskiego⁵² z Afryki, a подарowane przez brata podróżnika Kazimierza)⁵³

nr inw. MOZK/H/6473 [dalej jako Księga depozytów]. O darze Graewego także Splitt, *Z dziejów kaliskiego*, 132-133.

⁴⁷ Por. Konstanty Bzowski, „Zbiory polskie – VIII. Muzeum Krajoznawcze w Kaliszu”, *Ziemia* 15 (1912): 235-237.

⁴⁸ Halina z Cytwiców Kożuchowska (zm. 16. 07. 1921), działaczka społeczna, obok muzeum zaangażowana w prace Towarzystwa Przeciwgruźliczego, żona adwokata Telesfora Kożuchowskiego, zob. Witold Biernacki, „S.P. Halina Kożuchowska”, *Gazeta Kaliska* 140 (1921): 3, także przyp. 39 oraz portret zachowany w zb. MOZK, nr inw. MOZK/S/601.

⁴⁹ Literatura dotycząca burzenia śródmieścia Kalisza w sierpniu 1914 r. jest bardzo obszerna, temat powrócił w 2014 r. w związku z setną rocznicą spalenia miasta. Klasyczna pozycja: Arkadiusz Woźniak, *Kalisz 1914. Pogrom miasta*. Wyd. drugie, uzupełnione (Kalisz: KTPN, 2015); Maciej Drewicz, *Wypadki kaliskie. Reinterpretacja obrazu zdarzeń* (Kalisz: KTPN, 2014); zob. także Jerzy A. Splitt, *Gdy dymy opadły. Kalisz w latach wielkiej wojny (1914-1918)* (Kalisz: MOZK, 2014). Por. uwagi o Kaliszu w twórczości i historiografii po sierpniu 1914 r. w studium filologicznym Piotra Łuszczkiewicza, „Troja północy i miasto Feniks. Kalisz jako metafora”, w: Arkadiusz Błaszczuk, *Miasto ponad ogień i czas. Echa kaliskiego sierpnia 1914 roku w literaturze, grafice i filmie* (Kalisz: Miejska Biblioteka Publiczna im. Adama Asnyka, 2014). 7.

⁵⁰ Najnowsze opracowanie: Małgorzata Omilanowska, „Odbudowa Kalisza po zniszczeniach 1914 roku”, *Biuletyn Historii Sztuki* 4 (2016): 663-687 (tam szeroka literatura).

⁵¹ Ewa Kłysz, *Polityka kulturalna*, 32-33.

⁵² Stefan Szolc-Rogoziński (1861-1896), urodzony w Kaliszu w rodzinie przemysłowców, podróżnik i badacz Kamerunu, zob. Michał Jarnecki, *Stefan Szolc-Rogoziński. Z Kalisza do Kamerunu*, seria Kaliszanie 7 (Kalisz: KTPN, 2017).

⁵³ „Oryginalne i ciekawe zbiory”, *Express Kaliski Ilustrowany*, 157 (1933). Według tej noty w przekazanych zbiorach afrykańskich miały się znajdować, m.in. ołtarzyk

i przyrodniczym oraz dwóch nowych, to jest wojny i odbudowy Kalisza. Dodatkową salę przeznaczono na kolekcję grafik i numizmatów Józefa Leopolda z Rzepiszewa⁵⁴, przekazaną zgodnie z zapisem testamentowym kilka lat wcześniej, ale pod warunkiem ekspozycji w oddzielnej przestrzeni⁵⁵.

Dzieje rozproszenia tego dziedzictwa nadal czekają na swojego badacza. Jeszcze przed okupacją nieokreślona część „najwartościowszych numizmatów, starodruków i dokumentów” w trosce o ich zabezpieczenie miała zostać wywieziona⁵⁶. Po wybuchu II wojny światowej Kalisz stał się częścią Kraju Warty⁵⁷ (*Wartheland*), nad którym pełnił władzy partyjnej i państwowej z woli *Führera* III Rzeszy trzymał Arthur Greiser⁵⁸, przywódca NSDAP w tym okręgu (*gauleiter*). Muzeum zamknięto po 4 wrześniu 1939 r., kiedy do Kalisza weszło hitlerowskie wojsko⁵⁹. Szczególnie pożądane przez niemieckich okupantów zabytki

bożków Dahomejczyków, kołczan ze strzał, amulet w kształcie węża, model łodzi murzyńskiej [sic], bransolety z kości słoniowej, bogato zdobione miecze i toporki. Por. zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego, Muzeum Ziemi Kaliskiej/Szolc-Rogoziński, [online]: Drewniane figurki, sygn. 1-K-32-2 ; Model pirogi afrykańskiej, sygn. 1-K-32-1; Drewniany posążek bogini płodności Dahomejczyków, sygn. 1-K-32-4; Grzechotki z plecionki, sygn. 1-K-242, Drewniany posążek bożka Dahomejczyków, sygn. 1-K-32-3. Wszystkie wymienione niezachowane, bądź niezachowane w zbiorach kaliskich.

⁵⁴ Józef Leopold z Rzepiszewa (1860-1923), ziemianin, właściciel majątku Rzepiszew pod Szadkiem (woj. łódzkie), społecznik, kolekcjoner, bibliofil. Zob. Ewa Andrysiak, „Leopold Józef Antoni (1860-1923)”, w: *Słownik biograficzny Wielkopolski*, t. 1, red. Hanna Tadeusiewicz (Kalisz: KTPN, 1998). 171-172.

⁵⁵ Krzysztof Walczak, *Józef Leopold z Rzepiszewa i jego księgozbiór* (Kalisz: KTPN, 1987): [3]; tekst powtórzony w: Ewa Andrysiak, *Księgozbiór Leopoldów z Rzepiszewa. Katalog, Kalisz* (Kalisz: Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Adama Asnyka, 1989), 7; także Ewa Andrysiak, Krzysztof Walczak, „Józef Leopold z Rzepiszewa i jego biblioteka (przyczynek do dziejów księgozbiorów ziemiańskich)”, *Biuletyn Szadkowski*, t. 7 (2007): 77-91.

⁵⁶ Prawdopodobnie do Warszawy, zob. Klepandy, *Memoriał*.

⁵⁷ Kraj Warty - nazwa przyjęta oficjalnie 29 stycznia 1940 r., nieoficjalnie funkcjonująca od 21 października 1939 r., tj. od nominacji Arthura Greisera na gauleitera NSDAP dla tego okręgu, zob. Czesław Łuczak, Powstanie okręgu Kraju Warty i podstawowe założenia panującego w nim systemu okupacyjnego, w: tegoż, *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939-1945)* (Poznań: PSO Sp. z o.o., 1996). 3-13.

⁵⁸ Arthur Greiser (1897-1946), niemiecki polityk narodowosocjalistyczny, przed wojną prezydent Senatu w Wolnym Mieście Gdańsku, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty urzędujący w zamku cesarskim w Poznaniu, zob. Łuczak, *Pod niemieckim jarzmem*, 3-8 i inne oraz tegoż, *Arthur Greiser: hitlerowski władca w Wolnym Mieście Gdańsku i w Kraju Warty* (Poznań: PSO, 1997), passim; także, Agnieszka Łuczak, Namiestnik Kraju Warty i jego rola w grabieży ziemiańskich dóbr kultury, w: tegoż, *Utracone decorum. Grabież dóbr kultury z majątków ziemiaństwa polskiego w Wielkopolsce w czasie okupacji niemieckiej w latach 1939-1945* (Warszawa-Poznań: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2011), 181-190.

⁵⁹ Edward Pudelko napisał, że Muzeum Ziemi Kaliskiej po rozpoczęciu wojny stało się „filiją Muzeum tzw. Kraju Warty”, zob. tegoż, „Zarys badań i wystawiennictwa

archeologiczne wyłączono i przekazano pod zarząd Krajowego Urzędu Prahistorii (*Landesamt für Vorgeschichte*), którego biuro działało także w Kaliszu⁶⁰. Pod tym protektoratem przygotowywano wystawy, prowadzono badania wykopaliskowe oraz inwentaryzacje. Co się stało z pozostałą, zamkniętą w ratuszu⁶¹ częścią zbioru? Waclaw Klepandy zarysował krótką, ale dramatyczną historię celowego niszczenia⁶². Jak wynika z tej narracji, pod zarządem hitlerowskiej administracji zdemolowano działy pamiątek wojennych (1914-1918) i etnograficzny, których zabytki wraz z „pamiątkami o charakterze polskim” wrzucano do ratuszowego pieca. Muzealny księgozbiór natomiast powielił los innych książek z publicznych i prywatnych kolekcji miasta – trafił do dawnego koryta Babinki podczas zakopywania tego kanału rzeki⁶³. Kolejna nieznaną liczbą eksponatów została zrabowana. Można jedynie przypuszczać, że przedstawioną narrację autor oparł o relacje osób sobie znanych, w tym z pewnością Zofii Hieropolitańskiej, po której objął kierownictwo, bo sam w czasie okupacji w Kaliszu nie przeby-

w kaliskim (do 1945 r.)”, RK, t. XXIV, (1992-1993): 25. Wydaje się, że autor w jednej myśli połączył kilka informacji. Głównym muzeum Kraju Warty było Muzeum im. Cesarza Fryderyka III w Poznaniu (Kaiser Friedrich Museum) i tam zwożono zrabowane dzieła sztuki. Po selekcji, również demontażu i wyciąganiu z ram, część z nich przekazywano różnym instytucjom niemieckim, w tym berlińskim. Część zrabowanych dób kultury oddawano antykwariatom lub wprost niszczone. Pozostałe muzea zamykano już we wrześniu 1939 r. Zob. Agnieszka Łuczak, *Utracone decorum*, 168-181 (Działalność Urzędu Generalnego Powiernika na terenie Wielkopolski (od 1 grudnia 1939 do końca 1941)), 190- 199 (Główny Urząd Powierniczy (ekspozytura w Poznaniu) i Komisja ds. Ochrony Zabytków), również 204-215 (Muzeum im. Cesarza Fryderyka w Poznaniu). Por. teź, Grabież dóbr kultury i muzealiów podczas okupacji hitlerowskiej i w okresie instalowania w Polsce systemu komunistycznego, w: *Muzeum XXI wieku. W 100-lecie I zjazdu muzeów polskich w Poznaniu*, red. Maria Głąb, (Poznań: Muzeum Narodowe, 2022), 135-152.

⁶⁰ Pudełko, *Zarys badań*, 25. Por. uwagi Agnieszki Łuczak o instytucjonalnym i systemowym grabieniu zabytków prehistorycznych i wczesnohistorycznych, zob. teź, *Utracone decorum*, 139-142.

⁶¹ Na marginesie warto odnotować, że w ratuszu w czasie niemieckiej okupacji był ekspozycyjny zaginiony dzisiaj obraz Petera Paula Rubensa „Zdjęcie z krzyża” z kościoła św. Mikołaja w Kaliszu, zob. Włodzimierz Kalicki, Monika Kuhnke, *Sztuka zagrabiona 2. Madonna znika pod szklanką kawy* (Warszawa: Wydawnictwo Agora, 2021), 266. Również gawęda Waclawa Klepandego z nagrania radiowego Andrzeja Tyleczyńskiego i Mieczysława Machowicza, wyemitowanego 13 grudnia 1992 r. w radiu Centrum Kalisz. Taśmy przekazane do zbiorów MOZK.

⁶² Klepandy, *Memorial*.

⁶³ Krzysztof Walczak, *Biblioteki Kalisza i ich miejsce w życiu kulturalnym miasta 1793-1945* (Kalisz: KTPN, 1996), 191. Los kaliskich książek nie był odosobniony, ale jednak wyjątkowy. Biblioteki, które po okupacji znalazły się na terenie Kraju Warty, w tym księgozbiory publiczne i prywatne, Niemcy najczęściej palili lub przeznaczali na makulaturę. Wyjątek stanowiły książki, które uznawali ważne do konstruowania historii III Rzeszy, zob. Czesław Łuczak, *Pod niemieckim jarzmem*, 97.

wał⁶⁴. W podsumowaniu można przeczytać: „Nieliczne tylko eksponaty zostały wykradzione przez mieszkańców Kalisza, nieraz z narażeniem życia i przez nich przechowane i po wojnie zwrócone do Muzeum”⁶⁵. Pewną rolę w ich odzyskiwaniu miał odegrać także Tadeusz Martyn⁶⁶, funkcjonariusz Milicji Obywatelskiej⁶⁷.

Dodatkowe światło na wojenne wypadki rzuca oświadczenie Zenona Jędrusiaka, chemika z Łodzi, który w 1971 r. zwrócił do kaliskiego muzeum czterdzieści cztery banknoty, w tym nominały z czasów insurekcji kościuszkowskiej, Księstwa Warszawskiego i powstania listopadowego. Przekazane zabytki, według złożonego oświadczenia⁶⁸, Jędrusiak miał wydobyć z jednej z muzealnych gablot umieszczonych w ratuszowych piwnicach, które od zimy 1940 r. były adaptowane na niemiecką piwiarnię. Na początku czerwca 1941 r. gabloty wywieziono (czas jest zgodny z rozpoznaną przez badaczy periodyzacją trzech etapów systemowej grabieży prowadzonej przez hitlerowską administrację⁶⁹): Dokąd? Autor oświadczenia napisał: „w nieznanym kierunku”. Na podstawie dzisiejszego stanu wiedzy o systemie grabieży dóbr kultury na terenach zajętych przez hitlerowskie Niemcy można uzupełnić, że główne składnice zabytków z terenu Wielkopolski mieściły się w katedrach w Poznaniu i Gnieźnie, a najcenniejsze dzieła przejmowało Muzeum im. Cesarza Fryderyka III w Poznaniu⁷⁰. Taką drogę kaliskich zabytków potwierdza proveniencja kapy liturgicznej z kaliskiego kościoła franciszkanów, eksponowanej na wystawie w ratuszu z 1900 r., która dzisiaj znajduje się w zbiorach Muzeum Sztuk Użytkowych – Oddziale Muzeum Narodowego w Poznaniu⁷¹.

⁶⁴ Por. przyp. 3.

⁶⁵ Klepandy, *Memorial*, 6, por. z relacją Zofii Hieropolitańskiej: „Uratowane eksponaty zachowały się jedynie dzięki ludziom dobrej woli, którzy rzeczy przeznaczone na zniszczenie ocalili, wrzucając do piwnic domów, pod kościoły itp.”, zob. ZH, MOZK/H/ 6474.

⁶⁶ Tadeusz Martyn (1923-2001), funkcjonariusz Milicji Obywatelskiej, kolekcjoner archiwaliów dotyczących Kalisza i regionu, szczególnie dotyczących zbrodni Niemiec hitlerowskich (sam był ofiarą nazistów), członek kaliskich delegatur Okręgowych Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Poznaniu (zastępca przewodniczącego), od 1985 r. w Łodzi, zob. Spuścizna Tadeusza Martyna z Kalisza w zb. Archiwum Państwowego w Kaliszu, [online] <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/ru/zespol/-/zespol/95982>

⁶⁷ ZH, MOZK/H/6474; Klepandy, *Memorial*, 6.

⁶⁸ Oświadczenie Zenona Jędrusiaka, 31. 08. 1971, nr inw. MOZK/H/6477.

⁶⁹ Agnieszka Łuczak, *Utracone decorum*, 138 i nast.

⁷⁰ Tamże, s. 168, 204-215. O rozbudowanym systemie kradzieży dóbr kultury na polskich terenach okupowanych przez III Rzeszę, w tym Kraju Warty, zob. także. Dariusz Matelski, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych* (Kraków: Pałac Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, 2006), 325-338. Na kolejnych stronach autor analizuje głównie grabieże archiwaliów.

⁷¹ Jest to wspólne odkrycie dr Ewy Andrzejewskiej i Michała Błaszczyńskiego, który 19. 10. 2018 r. w Kaliszu podczas konferencji „Skarby z dawnej zakrystii. Tekstylika w służbie liturgii” wygłosił referat pt. „Kapa liturgiczna z kaliskiego kościoła franciszka-

ODZYSKANE

Za podstawę swoich dociekań, jak napisałam we wstępie, przyjąłam księgi inwentarzowe z 1958 r., to jest pierwsze zaprowadzone po wojnie, a zamknięte w 1969 i 1970 r.⁷². Wprawdzie spisy zaczęły powstawać pięć lat po odejściu z muzeum Zofii Hieropolitańskiej, ale niewątpliwie są one świadectwem także jej pracy i starań o zachowanie dziedzictwa⁷³. Trzeba jednak podkreślić, że badania tego źródła nie wyczerpują listy odzyskanych zabytków, dokumentują natomiast stan inwentarzy z pierwszego dwudziestolecia po wojnie⁷⁴. Ze względu na obszerność materiału zachowanego będą się posługiwała przykładami⁷⁵.

Całość kaliskich kolekcji we wskazanym okresie spisano w czterech księgach, oddzielnych dla zbiorów archeologicznych, etnograficznych, przyrodniczych i artystycznych. Pierwsza z nich zawiera 394 pozycje, druga – 307, trzecia – 66, a najbogatsza artystyczna, obejmująca także historię, w tym ikonografię miasta: 2849 numerów inwentarzowych⁷⁶. W rubryce „pochodzenie” można na tych stronach odnaleźć adnotacje: „ze starych zbiorów miejskich”, „ze zbiorów miejskich” lub „z dawnego muzeum”. Dwa pierwsze sformułowania tłumaczy historia placówki – krótko przedstawiona powyżej – jako instytucji samorządowej, od 1929 r. mieszczącej się w ratuszu.

Największą zagadką na tym tle pozostaje księga przyrodnicza, zawierająca spis samych minerałów, w której brakuje jakiegokolwiek informacji o pochodzeniu eksponatów. Wśród wielu nazw (np. dioryt, jaspis, granit, krzemień i innych nie budzących wątpliwości) zwraca uwagę nieformalne określenie „szpat

nów w zbiorach Muzeum Sztuk Użytkowych w Poznaniu”. Por. Boretti, *Album*, 10 (4 fotografie); Katalog 1900, poz. 281. Program konferencji na stronie MOZK, [online] <https://www.muzeumwkaliszu.pl/tekstyliawsluzbie-liturgii.html>

⁷² Księgę dla zbiorów archeologicznych zamknięto 31. 05. 1969 r., Księgę inwentarzową dla zbiorów etnograficznych - 14. XII. 1970, Księgę dla zbiorów przyrodniczych - 30. 05. 1969 r., Księgę dla zbiorów artystycznych - w 1971 r. [wg ostatniego wpisu].

⁷³ W 1958 r. muzeum przeszło pod zarząd Prezydium Miejskiej Rady Narodowej, a jednocześnie wraz z całym miastem przygotowywało się do jubileuszu XVIII wieków Kalisza, którego główne obchody zaplanowano na 1960 r. Z tej okazji przygotowano nowe wystawy, a najważniejszą rolę miały odegrać znaleziska archeologiczne, zob. Anna Tabaka, „Sterowana promocja miasta. O politycznym rodowodzie <Ptolemeuszowej Kalisii>”, *Zeszyty KTPN* 21 (2021): 138-166.

⁷⁴ Jak wykazują współczesne księgi i zapisy w kartach inwentarzowych, jeszcze co najmniej przez kolejne dziesięciolecie w rubryce „pochodzenie” odnotowywano „z dawnych zbiorów” lub „z dawnego muzeum”.

⁷⁵ W nawiasach w większości przykładów podaję podwójne numery inwentarzowe, odnosząc do starych ksiąg i nowych, tj. prowadzonych współcześnie.

⁷⁶ Jeden numer inwentarzowy to jedna rubryka w księdze. Zamiennie stosuję słowo „pozycja” lub „wpis”. Jeden numer inwentarzowy może obejmować jeden lub więcej eksponatów.

żydowski⁷⁷. Znając historię placówki, można jedynie domniemywać, że była to zachowana część przedwojennej kolekcji działu przyrodniczego. Obok ksiąg drzewnych⁷⁸, gąbłot z owadami, czy dzieł taksydermistów zawierała ona okazy geologiczne zbierane przez samą Hieropolitańską⁷⁹ i pochodzące ze zbiorów Stanisława Graevego⁸⁰. Przed wybuchem wojny zabytki z tego działu rozdano szkołom, z czego „od zagłady uchroniła się tylko mała część”⁸¹. Ta „mała część”, jak wskazuje podziękowanie z Księgi pamiątkowej Muzeum Ziemi Kaliskiej⁸², istniała zapewne co najmniej do połowy 1951 r. Nawet ten fragment do dzisiaj się jednak nie zachował. Tę wtórną pustkę, bo tym razem wywołaną działaniami powojennymi, przypuszczalnie trzeba wiązać z nową organizacją muzeów na terenie kraju po 1950 r.⁸³. Jedynymi pamiątkami po tamtej kolekcji, jak się wydaje, pozostają „Mapa gleboznawcza Królestwa Polskiego” z 1907 r., wykreślona przez Sławomira Miklaszewskiego, a przechowywana obecnie w dziale historii (nr 1225, MOZK/H/673) oraz portret patronki Felicji Łączkowskiej w owalnej ramie⁸⁴ (MOZK/H/303).

Przestał istnieć także przedwojenny dział etnografii⁸⁵. Po wojnie do księgi wpisano tylko jeden eksponat z dawną metryczką, tj. czapkę panięską w kształ-

⁷⁷ Księga inwentarzowa dla zbiorów przyrodniczych Muzeum Ziemi Kaliskiej, pozycja nr 6. Konsultacje z geologiem nie przyniosły rozstrzygnięcia o jaki kamień może chodzić.

⁷⁸ Por. fotografia ze zbiorów Narodowego Archiwum Cyfrowego, [online] Muzeum Ziemi Kaliskiej, Księga bzu czarnego, sygn. 1-K-31-1.

⁷⁹ Celer, *Hieropolitańska Zofia (1879-1966)*, 161.

⁸⁰ Księga depozytów, Dział Mineralogia.

⁸¹ ZH, MOZK/H/6474.

⁸² Wpis od widza z lipca 1951 r., którego uwagę zwrócił „piękny gabinet biologiczny i kolekcja motyli”, zob. Księga pamiątkowa Muzeum Ziemi Kaliskiej, nr inw. MOZK/H/6529, k. 43.

⁸³ O zmianach systemowych w zarządzaniu muzeów w Polsce w latach 50. XX w.: Kazimierz Malinowski, „Muzealnictwo XX-lecia”, *Muzealnictwo* 13 (1966): 21-22; Barbara Goldmann, „Muzea polskie, ich liczba i region działania w XIX i XX wieku”, *Muzealnictwo* 43 (2001): 93-94.

⁸⁴ Miejskiej Biblioteki Publicznej im. A. Asnyka, Spuścizna Wacława Klepandego, sygn. KV: Fotografia pokazująca fragment dawnego działu przyrodniczego z centralnie umieszczonym owalnym portretem Felicji Zadory Łączkowskiej. Sposób rozwiązania tej ściany z eksponatami, kompozycyjnie nawiązujący do galerii przodków w szlacheckich dworach, jednoznacznie definiuje „genealogię” działu przyrodniczo-szkolnego kaliskiego muzeum. O tym, że portret był zawieszony w przedwojennym dziale przyrodniczym pisze w liście do nieznanego adresata Helena Hieropolitańska, zob. MOZK/H/6533. Jerzy A. Splitt dyskusyjnie wiąże zdjęcie z ekspozycją powojenną (1949 r.). Zob. tegoż, „Z dziejów kaliskiego muzealnictwa”, w: *Wystawa archeologiczna*, 18 [podpis pod fotografią].

⁸⁵ Powojenne zbiory działu etnografii zapoczątkował Stanisław Błaszczuk z MN w Poznaniu, który pracę rozpoczął od kwerend w terenie. Wystawę czasową nowych nabytków otwarto 20. 12. 1958 r. Zob. Klepandy, *Memorial*, 32-33 i inni.

cie budki z różowego jedwabiu (nr 152, MOZK/E/152). Czy istotnie obiekt dawniej należał do etnografii, nie udało się potwierdzić⁸⁶. Hieropolitańska wymienia pięć obrazów „krajoznawczych”⁸⁷ oraz zbiór krajowej i włoskiej ceramiki ludowej. Z tych pierwszych tylko jeden pewnie udało się połączyć z istniejącym obiektem. Jest to „Portret mieszczyki kaliskiej” Wacława Ruszkowskiego⁸⁸, znany także pod tytułem „Portret pani Pawlakowej”, obecnie w dziale sztuki (nr 536, MOZK/S/785). Wymienioną ceramikę ludową natomiast prawdopodobnie należy łączyć z dekorowanymi naczyniami glinianymi ze zbiorów sztuki, które w analizowanym inwentarzu zajmują 34 wpisy (nr 738-762, MOZK/S/502-533, MOZK/S/543, MOZK/S/593-594). Są wśród nich dwie miseczki włoskie z 1900 i 1910 r., dzbanuszek z 1899 r., wszystkie sygnowane Loretz Milano, oraz naczynia podolskie.

W księdze archeologicznej trzydzieści trzy pozycje zawierają adnotacje o pochodzeniu ze starych zbiorów. Są to w większości naczynia ceramiczne z różnych kultur i stanowisk (m.in. z Majkowa, Dębic, Biskupic, Piwonic i Kwiatkowa), opisywanych w publikacjach przedwojennych⁸⁹. Dodatkowych danych dostarczają wpisy w inwentarzu dotyczące proveniencji zabytków. Przy kilkunastu pozycjach odnotowano bowiem nazwiska ofiarodawców wraz z rokiem przyjęcia. Byli to: Bronisław Hindemith (przekaz z 1909 r., nr 8)⁹⁰, p. Choroszyński (trzy eksponaty z Blizanowa, numery 23, 30, 35, przekaz z 1908 r.), p. [Piotr] Karśnicki (dziewięć obiektów z Majkowa, numery 63, 71, 77, 88, 106, 114, 124, 126, 129, przekaz z 1906 r. i 1908 r.). Trzeba również zwrócić uwagę na eksponaty Zygmunta Dukalskiego ze Stawiszyna⁹¹ oraz p. [Mieczysławy] Błażejewskiej,

⁸⁶ Księga depozytów nie wymienia takiej czapki.

⁸⁷ Chodzi o serię tzw. typów ludowych z Sieradzkiego oraz pejzaże, obrazy pędzla Floriana Piekarskiego i Franciszka Łubieńskiego, dzisiaj w zbiorach Muzeum Okręgowego w Sieradzu, zob. Bogusław Krawczyk, „Dział sztuki”, *Sieradzki Rocznik Muzealny. 75 lat w służbie miasta i regionu*, t. 13 (2012): 56. Wśród płócien odnalezionych zaraz po wojnie Hieropolitańska wymienia tytuły: „Przędka z sieradzkiego”, „Chłopiec z szopką”, „Kościół w Wilkowie” (Wiktorowie?) i „Portret wieśniaka z kieleckiego”, zob. ZH, MOZK/H/6475.

⁸⁸ Wacław Ruszkowski (1869-1934), malarz, portrecista, nauczyciel rysunku w Szkole Handlowej w Kaliszu, zob. Małgorzata Biernacka, „Ruszkowski Wacław (1869-1934)”, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.). Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 9 Ro-Rz, red. Małgorzata Biernacka (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2013). 296-297 – dalej jako *Słownik artystów*.

⁸⁹ Józef Kostrzewski z działu przedhistorycznego kaliskiego muzeum wymienia wieloelementowe znaleziska z 42 stanowisk i różnych epok. Zob. Kostrzewski, *Dział przedhistoryczny*, 207- 212; Zygmunt Dukalski, dr., „Notatki archeologiczne z powiatu kaliskiego”, *Przegląd Archeologiczny*, t. 2, R. 6, z. 3 (1924): 310-314.

⁹⁰ W przypadku działu archeologii numeracja w inwentarzu dawnym i nowym jest powtórzona.

⁹¹ Zygmunt Dukalski (1866-1940), lekarz, archeolog amator, członek korespondent PTK w guberni kaliskiej, współpracował z Muzeum Ziemi Kaliskiej i Muzeum Etnogra-

siostrzenicy zmarłego w czasie okupacji ks. Jana Sobczyńskiego (nr 44, naczynie kultury przeworskiej). Co się stało ze zbiorami Seweryna Tymienieckiego, który nie tylko prowadził eksploracje wykopaliskowe, ale także o nich pisał?⁹² Wstępne rozpoznawanie pozwala stwierdzić, że fragmenty jego znaleziska z Kwiatkowa (dzisiejsza gm. Brudzew, dawniej gubernia kaliska) powróciły po wojnie do muzealnych magazynów, ale dopiero dzisiaj są odkrywane ponownie⁹³. Zofia Hieropolitańska wspomina także o 58 popielnicach odzyskanych z ówczesnego Muzeum Prehistorycznego w Poznaniu⁹⁴, co potwierdza przedstawioną powyżej relację o wywiezieniu części eksponatów w czasie wojny.

Zdecydowanie najwięcej interesujących mnie tutaj zabytków odnotowuje księga zbiorów artystycznych, która – jak już nadmieniałam – łączy sztukę z historią, ikonografią i numizmatyką. Eksponaty z dawnej kolekcji w znakomitej większości dokumentują różne widoki miasta i jego życie społeczno-polityczne. Wśród tych pierwszych zachowało się m.in. płótno Adolfa Lehmana z 1833 r. przedstawiające północno-wschodni narożnik kaliskiego rynku wraz z odwachem (MOZK/S/796)⁹⁵. Obraz należy do rzadkich przedstawień miasta nad Pro-

ficznym w Łodzi. Daty życia ustaliła Marta Gołembiewska, kierowniczka muzealnej biblioteki, przewodniczka PTTTK i badaczka historii Stawiszyna, która przygotowuje pełny biogram lekarza. W księdze dla zbiorów archeologicznych dary Zygmunta Dukalskiego zostały zapisane pod numerami: 72, 113, 137 (naczynia ze stanowiska w Wesółkach). Por. „Nowe wykopaliska w Wielkopolsce”, *Z otchłani wieków*, R. 9, z. 1 (1934): 14; Dukalski, *Notatki archeologiczne*, 310-314; Pol, *Stulecie*, 15; Pudełko, 24.

⁹² Seweryn Tymieniecki, *Zabytki przedhistoryczne z nad Neru i Warty, a zwłaszcza w Kwiatkowie z pięcioma tablicami* (Kraków: nakładem Akademii Umiejętności, 1904), 7-13. Por. Karolina Kot-Legieć, „Archeologiczne ścieżki Seweryna Tymienieckiego – Kwiatków w badaniach archiwalnych kaliskiego prawnika”, *Slavia Antiqua LXI* (2020): 163-182, [online]: <https://bibliotekanauki.pl/articles/1037807>; Baranowski, *Archeologia i numizmatyka*, 15-16. Józef Kostrzewski wymienia pięć skarbów z kolekcji Seweryna Tymienieckiego, które znajdowały się w kaliskim muzeum. Pochodziły one z wykopalisk w miejscowościach: Dotrzyma i Wawer, Skotniki, Kwiatków, Śmiłów nad Prosną, Gąbin. Zob. Kostrzewski, *Dział przedhistoryczny*, 208, 211, 212.

⁹³ Odnaleziono trzy naczynia opisane przez Tymienieckiego. Rozpoznanie dokonał dr Adam Jarych, kurator działu archeologii MOZK, porównując eksponaty z rysunkami obiektów z Kwiatkowa. Patrz tablice dołączone do: Tymieniecki, *Zabytki przedhistoryczne*.

⁹⁴ Por. ZH, MOZK/H/6475. Popielnice były eksponowane w czasie pierwszej powojennej wystawy, otwartej w grudniu 1948 r., por. Splitt, *Z dziejów kaliskiego*, 140. Muzeum Prehistoryczne w Poznaniu, od 1950 r. Muzeum Archeologiczne, tradycje wywodzi od Muzeum Starożytności Polskich i Słowiańskich założonego w 1857 r. przez Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk; przed wojną Muzeum Wielkopolskie, które przejęło niemieckie zbiory archeologiczne Muzeum Cesarza Fryderyka; w czasie okupacji zbiory archeologiczne pod oddzielnym zarządem Krajowego Urzędu Prahistorii, zob. Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, [online]: <https://culture.pl/pl/miejsce/muzeum-archeologiczne-w-poznaniu> oraz historia tegoż muzeum na stronie: <https://nowa.muzarp.poznan.pl/pl/historia-muzeum>.

⁹⁵ Zob. Katalog 1900, poz. 508g. Odwach (1815 r.), dzisiaj nieistniejący, był jednym z przykładów architektury klasycystycznych miasta, zob. Barańska, *Architektura Kalisza*, 124-125.

sną z I poł. XIX w., ale o jego szczególnym miejscu we współczesnej kolekcji decyduje jeszcze jedna przesłanka. „Rynek” Lehmana był prezentowany na fundamentalnej dla dziejów kaliskiego muzeum wystawie z 1900 r., na co zwróciła już uwagę Iwona Barańska⁹⁶.

Jako spójny zespół wyróżniają się fotografie w oprawie przygotowane z Funduszu Miejskiego m. Kalisza na Powszechną Wystawę Krajową w Poznaniu w 1929 r. oraz seria tekturowych plansz z fotografiami Józefa Jackowskiego⁹⁷ (nr 64-70, MOZK/H/58-63 i MOZK/H/73), głównie zakładów przemysłowych, wykonana z tej samej okazji, a pierwotnie umieszczona w kaliskim pawilonie pewuki, jak popularnie nazywano to wielkie przedsięwzięcie propagandowo-wystawiennicze. Drewniany kiosk się nie zachował, zapewne został spalony wraz z innymi muzealiami, ale jako *pars pro toto* pozostały fotografie Jackowskiego⁹⁸. Wszystkie, dodajmy, przed wojną należały do eksponatów działu odbudowy Kalisza⁹⁹. Tematycznie jego częścią i ważnym, choć niemym świadkiem wydarzeń, była także deska malowana olejno, a przedstawiająca „Projekt tablicy pamiątkowej ufundowanej w 1924 r. przez miasto ku uczczeniu pamięci niewinnych ofiar barbarzyństwa pruskiego w pierwszych dniach wojny 1914 r. zamordowanych w Kaliszu” (nr 204, MOZK/H/135)¹⁰⁰. Obiekt, bez pretensji do wartości artystycznej, staje się istotną częścią szerszego obrazu, gdy połączymy go z informacją zaczerpniętą z księgi inwentarzowej. Nota stwierdza, że tablica została znaleziona w podziemiach ratusza po ustąpieniu Niemców w 1945 r. i trzy lata później oddana do muzeum.

Z przedwojennego działu wojny [1914-1918] obok zbioru obwieszczeń z rozporządzeniami niemieckich władz okupacyjnych zachowały się dwie oryginalne prace. Pierwsza jest ołówkowym „Projektem pomnika, jaki Niemcy mieli zamiar postawić na pamiątkę zwycięstwa w dzień I wojny światowej” (nr 52, MOZK/H/47; niestety opis nie precyzuje usytuowania pomnika, a rysunek nie pozwala na jednoznaczne określenie miejsca), drugim portretowy szkic legionisty wykonany w 1915 r. na froncie w Besarabii przez Mariana Jankowskiego (nr 155, MOZK/H/111)¹⁰¹. Do wartości artystycznej i historycznej szkicu trzeba dopisać

⁹⁶ Barańska, *Kaliska Wystawa Archeologiczna*, 143.

⁹⁷ Józef Jackowski (1888-1942), fotograf kaliski, pełny biogram w przygotowaniu autorki.

⁹⁸ Pawilon Kalisza na PWK w 1929 r. jest znany z fotografii i projektu Witolda Wardęskiego, zob. MOKZ/H/4222, MOZK/H/4224 (projekt), MOZK/H/4178-4181. Por. *Powszechna Wystawa Krajowa w Poznaniu, Maj-Wrzesień 1929 r., Kalisz Pawilon No 28 – Samorządy – Grupa AiB. Stoisko No 26 – Kalisz*, [Poznań], 1929 r.

⁹⁹ Splitt, *Z dziejów kaliskiego*, s. 138.

¹⁰⁰ Według informacji zapisanych w księdze inwentarzowej dla zbiorów artystycznych tablica do 1939 r. była wmurowana w ścianę gmachu ratusza.

¹⁰¹ Rysunek portret legionisty jest podpisany w prawym dolnym narożniku: „Podpor. Gotun Mugenschnabel I Baon 2 Pułk Lgpol, padł w bitwie p. Rarainy (?) 1915 r., Marian Jankowski, Besarabia 1915 r.”.

także walor sentymentalno-pamiętkowy. Portret jest jedynym zachowanym z serii 50 rysunków Mariana Jankowskiego, które w maju 1917 r. były eksponowane na wystawie w Męskim Gimnazjum Filologicznym przy ul. Grodzkiej¹⁰². Wystawa oprócz oczywistego wymiaru patriotycznego, dla współczesnych – posiłkując się słowami miejskiej aktywistki Emilii Bohowiczowej¹⁰³, która pisała o tym wydarzeniu – była „dobroczynnym leczniczym dodatkiem duchowym” oraz „promiennym odbłaskiem” w „smutnych, jednostajnych dniach naszych zabiegów w zdobyciu możliwego bytowania”¹⁰⁴. W kontekście rozpatrywanego przez mnie tematu najważniejszy pozostaje jednak fakt, że autor podarował swoje prace Muzeum Ziemi Kaliskiej, a jego szkice zapoczątkowały tworzenie działu wojennego tej placówki¹⁰⁵.

Zapewne tutaj także złożono odpis urzędowy aktu zgonu płk. Hansa Rudolfa Preuskera¹⁰⁶ (nr 900, MOZK/H/361), pruskiego oficera we wspomnieniach kaliszian jednoznacznie wiążanego z podpaleniem i zburzeniem śródmieścia w 1914 r.¹⁰⁷.

Kolejnym przykładem pamiętek legionowych i zarazem międzywojennych jest pastelowy portret gen. Stanisława Szeptyckiego¹⁰⁸, autorstwa Leona Wyczół-

¹⁰² Dzisiejsze I Liceum Ogólnokształcące im. Adama Asnyka, do 1914 r. Męskie Gimnazjum Klasyczne; szkoła wywodząca swoje tradycje od średniowiecznej kolonii akademickiej przy kaliskim kościele NMP (kolegiaty WNMP), zob. Edward Polanowski, *Szkoła kaliska. Dzieje I Liceum Ogólnokształcącego im. Adama Asnyka* (Kalisz: KTPN, 1993).

¹⁰³ Emilia Bohowiczowa (1860-1954), z d. Chrzanowska, działaczka społeczna, publicystka, autorka broszury „Kaliniec a rzeczywistość” z 1935 r., w której polemizowała z Marią Dąbrowską. Niewątpliwie z nią należy wiązać podpisy: e. b. i b. widniejące pod prasowymi notami: (e. b.), „Wystawa obrazów”, GK 40 (1917): 3; (b.), „Wystawa obrazów”, GK 42 (1917): 2. Zob. Anna Tabaka, „Siostry: Maria Gałczyńska (1857-1930) i Emilia Bohowiczowa jako animatorki życia społecznego i gospodarczego Kalisza na przełomie XIX i XX wieku”, *Zeszyty KTPN*, 19 (2019): 112-117.

¹⁰⁴ (e. b.), Wystawa obrazów.

¹⁰⁵ „Z Towarzystwa Krajoznawczego”, GK 21 (1916): 2; Splitt, *Z dziejów kaliskiego*, 134.

¹⁰⁶ Płk. Hans Rudolf Preusker, ur. w Dreźnie 4. 05. 1865 r., zm. 12. 04. 1918 r. w lazarecie w Karlsruhe, odpis z 22. 02. 1922 r., opieczętowany Muzeum w Kaliszu Ratusz. Hans Rudolf Preusker był pierwszym wojennym komendantem Kalisza (w sierpniu 1914 r. w stopniu majora), dowodził II batalionem Królewsko-Pruskiego 155. Pułku Piechoty. Jednostka wkroczyła do miasta 3 sierpnia i została z niego odwołana 7 sierpnia 1914 r.; niszczenie miasta trwało przez kolejne dwa tygodnie, zob. Splitt, *Gdy dymy opadły*, 17-18 i kolejne.

¹⁰⁷ Np. Zofia Hartmanowa, *Wśród huku armat. Wrażenia przeżyte* (Warszawa: Druk W. Rybicki i S-ka, 1914). Obraz „kata Kalisza” wykreowany w kulturze popularnej analizuje Arkadiusz Błaszczak, *Miasto ponad ogień i czas*, 43-50.

¹⁰⁸ Stanisław Maria Jan Teofil Szeptycki (1867-1950), generał major cesarskiej i królewskiej Armii, generał broni Wojska Polskiego, komendant Legionów Polskich (1916-1917), szef Sztabu Generalnego Wojska Polskiego (1918-1919), minister spraw wojskowych II RO (1923); por. Tadeusz Kryśka-Karski, Stanisław Żurakowski, *Generałowie Polski Niepodległej* (Warszawa: Editions Spotkania, 1991), 26.

kowskiego¹⁰⁹(nr 142, MOZK/S/779). Obrazy tego wybitnego polskiego realisty były szczególnie gorliwie poszukiwane przez hitlerowski Urząd Generalnego Powiernika ds. Zabezpieczenia Niemieckich Dóbr Kultury na Ziemiach Wciolonych¹¹⁰. Instytucja zajmowała się konfiskatą, to jest grabieżą¹¹¹ na skalę państwa totalitarnego przedmiotów pochodzenia historycznego i prehistorycznego¹¹². Jaką drogę zatem przebył (lub gdzie i przez kogo został ukryty?) portret polskiego generała ręki Wyczółkowskiego, zanim powrócił do zbiorów kaliskiego muzeum?

Drugą część przedwojennej spuścizny stanowią pamiątki po kaliszanach znanych: Adamie Asnyku¹¹³ i Stefanie Szolcu-Rogozińskim¹¹⁴ oraz zasłużonych dla lokalnej społeczności postaciach ponadprzeciętnych, jak historyk Adam Chodyń-

¹⁰⁹ Leon Jan Wyczółkowski (1852-1936), malarz, grafik, rysownik, studiował w Monachium i Krakowie, jeden z wybitnych uczniów Jana Matejki.

¹¹⁰ Urząd Generalnego Powiernika ds. Zabezpieczenia Niemieckich Dóbr Kultury na Ziemiach Wciolonych działał od 1 grudnia 1939 r., zob. Łuczak, *Utracone decorum*, 153, 179; tamże szeroko o organizacji służb powołanych do wywożenia i niszczenia dóbr kultury na terenach okupowanych przez III Rzeszę Niemiecką.

¹¹¹ O niemieckiej terminologii stosowanej zamiast pojęcia grabież oraz specyficznym rozumieniu „dobra kultury” (Kulturgut), tamże s. 131. Por. Norbert Szuman, „Grabież dóbr kultury polskiej w ramach działalności <Generalnego Powiernika dla zabezpieczenia niemieckich dóbr kultury na wschodnich ziemiach przyłączonych>”, *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni hitlerowskich w Polsce* 4 (1948): 174-226, szczególnie 180, [online] <https://pbc.gda.pl/Content/79550/1948.pdf> Tam też wybrane dokumenty niemieckie dotyczące organizacji systemowej kradzieży i niszczenia kultury w tłumaczeniu tegoż autora. O współdziałale niemieckich uczonych w tym procederze: Łuczak, *Utracone decorum*, 129-131; Tadeusz Zadrozny, *Czas wielkich zadań Dagoberta Freya i Asmusa barona von Troschke (wrzesień 1939-1942)* (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2021), 27-49.

¹¹² Łuczak, *Utracone decorum*, 154. Konfiskacie podlegały akta i książki, przedmioty o wartości artystycznej lub kulturalno-historycznej (obrazy, rzeźby, meble) oraz przedmioty wyposażenia wnętrz i wszelkie z metali szlachetnych (np. sztucce).

¹¹³ Adam Asnyk (1838-1897), urodzony w Kaliszu poeta i dramatopisarz, członek Rządu Narodowego w powstaniu styczniowym, jeszcze na pocz. XX w. uznawany przez Polaków za „czwartego wieszczą”. W ostatnich latach najszerzej: Aneta Kolańczyk, *Adam Asnyk (1838-1897). Poeta, działacz polityczny i społeczny*, seria Kaliszanie 16 (Kalisz: KTPN, 2018).

¹¹⁴ W dużej mierze są to fotografie, w tym część pozyskana już po wojnie. Nie zachowały się żadne przedmioty z kaliskiej kolekcji przedwojennej, patrz przyp. 53. Uwagi nt. zbiorów Szolca-Rogozińskiego w Polsce oraz historii ich powojennego rozmieszczenia, zob. Janusz Kamocki, „Z dziejów Działu Etnografii Pozaeuropejskiej Muzeum Etnograficznego w Krakowie”, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, t. 43, nr 3-4 (1998), s. 87-110, [online] https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Kwartalnik_Historii_Nauki_i_Techniki/Kwartalnik_Historii_Nauki_i_Techniki-r1998-t43-n3_4/Kwartalnik_Historii_Nauki_i_Techniki-r1998-t43-n3_4-s87-110/Kwartalnik_Historii_Nauki_i_Techniki-r1998-t43-n3_4-s87-110.pdf. Na s. 90 autor podaje, że po wojnie kilka eksponatów z kolekcji podróżnika miała zostać przekazana w depozyt do Kalisza – kwerendy nie potwierdzają tego rozpoznania.

ski¹¹⁵ i wspomiana już Felicja Łączkowska. Przy czym trzeba dodać, że niektóre z tych personalnych „podzbiorów” zostały poszerzone w latach powojennych dzięki kolejnym darom przekazanych przez rodziny wymienionych. Tak się stało w przypadku konterfektów rodziców Szolca-Rogosińskiego, Ludwika (nr 1166, MOZK/S/410) i Malwiny (nr 1167, MOKZ/S/411), pędzla Józefa Balukiewicza¹¹⁶, uznanego portrecisty kaliskich elit. Płótna w 1959 r. ofiarowała Maria z Meyerów Szoltzowa¹¹⁷, żona Kazimierza, najmłodszego brata Stefana. Trudno nie zauważyć kontynuacji. To Kazimierz przed wojną otworzył kaliską kolekcję podróżnika w publicznych zbiorach, dzisiaj niestety zaginioną¹¹⁸.

Bezценne są fotograficzne portrety grupowe kaliszczan, będące zarazem ikonograficznymi dokumentami ważnych wydarzeń politycznych i inicjatyw społecznych. Wymienie: Komitet Porządku Publicznego z okresu powstania styczniowego (tableau, MOZK/H/589), Towarzystwo Inteligentów Pracujących (przed 1883 r., zarazem jedyne znane przedstawienie wnętrza XIX-wiecznego kaliskiego lokalu, MOZK/H/50), Komitet Pomocy Ofiarom Wojny z 1914 r. (na tle własnego lokalu w Warszawie, MOZK/H/53), Komitet i dowództwo Straży Obywatelskiej podczas rozbrajania Niemców w listopadzie 1918 r. (MOZK/H/49). Każdy z tych zabytków nosi adnotacje „z dawnych zbiorów”, są znani także ofiarodawcy.

Do pamiątek po osobach ważnych w dziejach miasta należą dwa malowane portrety, oficjalny i prywatny, gubernatora Michała Piotrowicza Daragana¹¹⁹, autorstwa już wymienionego Józefa Balukiewicza (nr 156, MOZK/S/299 i nr 157, MOZK/S/300). W przypadku pierwszego z wizerunków nota proveniencji informuje: „Przywieziony z jednej z instytucji sądowych kaliskich do Muzeum

¹¹⁵ Adam Chodyński (1832-1902), historyk i kronikarz Kalisza, dziennikarz, redaktor, publicysta, zob. Krzysztof Walczak, *Adam Chodyński (1832-1902). Historyk Kalisza*, seria Kaliszanie 2 (Kalisz: KTPN, 2010).

¹¹⁶ Józef Tadeusz Balukiewicz (1831-1907), malarz, portrecista, nauczyciel szkół kaliskich, absolwent Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie, zob. Aleksandra Melbechowska-Luty, „Balukiewicz Józef Tadeusz (1831-1907)”, w: *Słownik artystów*, t. 1 A-C, red. Jolanta Maurin-Białostocka et al. (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, Wrocław-Gdańsk, 1971). 79.

¹¹⁷ Maria z Meyerów Scholtzowa (zm. 1962 r.), żona Kazimierza Scholtza (1874-1936), prawdopodobnie tożsama z organizatorką i dyrektorką przedwojennej Szkoły Powszechnej Marii Scholtzowej w Kaliszu, zob. Anna Tabaka, *Ignacy Adam Nieścieszko-Bujnicki (1891-1939), Prezydent Kalisza, budowniczy elektrowni kaliskiej*, seria Kaliszanie nr 13 (Kalisz: KTPN, 2016), 33. Biogram Kazimierza Scholtza, ekonomisty i działacza społecznego, w przygotowaniu autorki.

¹¹⁸ Zob. przyp. 53.

¹¹⁹ Michał Piotrowicz Daragan (1834 – po 1917), po zakończeniu kariery wojskowej w l. 1852-1864, kolejno: wicegubernator miński, gubernator wołogodzki, gubernator kaliski; od 1903 r. senator Departamentu Heroldii Senatu Rządzącego i od 1904 r. senator II Departamentu Senatu Rządzącego, zob. Artur Górak, Jan Kozłowski, Krzysztof Latawiec, *Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867-1918)* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2014), 114-119.

przedwojennego”. Michał Piotrowicz Daragan, sprawujący swój urząd w mieście w latach 1883-1902, był nie tylko osobą powszechnie szanowaną z racji pełnionej funkcji, ale także postacią lubianą, umiejętnie łączącą cechy wykonawcy woli cara, dobrego urzędnika oraz inteligentnego kreatora życia społeczno-kulturalnego. Nie wnikając w polityczne niuanse tej znakomitej kariery¹²⁰, niewątpliwie czas rządów Daragana dla miasta nad Prosną był okresem rozwoju¹²¹. Z tych powodów dwa, dobrej próby artystycznej portrety gubernatora pozostają jednocześnie ważną częścią historycznej spuścizny Kalisza.

Warto przy tej okazji odnotować, że w magazynach muzeum zachowało się jeszcze jedno płótno dokumentujące czas rosyjskich imperatorów nad Prosną. Jest to prawdopodobnie fragment większej kompozycji przedstawiającej cara Aleksandra I w polskim mundurze generalskim¹²² nad księgą praw (Ustawą Konstytucyjną)¹²³ Królestwa Polskiego (obiekt nieinwentarzowy). O tym znalezisku pisała Zofia Hieropolitańska, wymieniając obraz wśród pierwszych zabytków, które wróciły do muzeum¹²⁴.

Trzecią część przedwojennego dziedzictwa budują fragmenty znakomitej kolekcji Józefa Leopolda, właściciela majątku Rzepiszew pod Szadkiem, przekazane do muzeum na mocy zapisu testamentowego¹²⁵. Dar liczył ok. 4 tys. woluminów oraz podobną liczbę grafik i numizmatów¹²⁶. Zdziesiątkowany zbiór, po wojnie podzielony między dwie instytucje¹²⁷ do dzisiaj został rozpoznany jedynie

¹²⁰ Pytania wokół postaci „dobrego gubernatora Daragana” zaczął stawiać Makary Górzyński. Zob. „Otwarcie gmachu teatru w 1900 roku: architektura i miejska inscenizacja władzy imperium”, w: tegoż, *Dziewiętnastowieczny Teatr Miejski w Kaliszu. Architektura i polityki kulturowe na peryferiach imperium* (Kalisz: KTPN, 2017), 100-116. Por. Edward Polanowski, „Polonofile i liberałowie”, w: tegoż, *W dawnym Kaliszu. Szkice z dziejów miasta, 1850-1914* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1979), 180-182.

¹²¹ Pod rządami Daragana w Kaliszu powstały m.in. gmachy ratusza i teatru, duże modernizacje przeszedł także Park Miejski. Zob. oddzielne studia poświęcone tym inwestycjom pióra Makarego Górzyńskiego. Tegoż, *Dziewiętnastowieczny ratusz w Kaliszu. Architektura i niezrealizowany projekt nowoczesności* (Kalisz: KTPN, 2014); tegoż, *Dziewiętnastowieczny Teatr Miejski*; tegoż, *Dziewiętnastowieczny Park Miejski w Kaliszu. Ogród cywilizacji* (Kalisz: KTPN, 2019).

¹²² Por. mundur cara Aleksandra I zachowany w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego, zob. [online] <http://www.muzeumwp.pl/kalendarium/11-27/>.

¹²³ Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego z 27 listopada 1815 r.

¹²⁴ Zofia Hieropolitańska opisała obraz słowami: „Portret Aleksandra I-go ces. Rosji i króla Polski w polskim mundurze pędzla nieznanego artysty”, zob. ZH, MOZK/H/6475.

¹²⁵ Przejęta siedem lat po śmierci ofiarodawcy, tj. w 1930 r. Testator zapisał swój zbiór muzeum z warunkiem ekspozycji książek i grafik z jego kolekcji w oddzielnej Sali im. Leopoldów, zob. przyp. 54 i 55. Por. Splitt, *Z dziejów kaliskiego*, 138.

¹²⁶ Cała kolekcja była większa; należały do niej liczący ok. 5 tys. woluminów księgozbiór (część została w rękach rodziny), 4 tys. rycin i numizmatów oraz portrety, porcelana i stare meble, zob. K. Walczak, *Józef Leopold z Rzepiszewa*, [3].

¹²⁷ Książki i czasopisma w większości przekazano Miejskiej Bibliotece Publicznej im. A. Asnyka, starodruki pozostawiono w muzeum, zob. Andrysiak, Walczak, *Józef*

w części bibliofilskiej¹²⁸. Co pozostało z tej spuścizny w muzeum? Biblioteka przechowuje 108 woluminów, w tym czternaście XVI-wiecznych, czterdzieści dziewięć XVII-wiecznych i czterdzieści pięć XVIII-wiecznych. Pozostała część integralnego pierwotnie zbioru znajduje się obecnie w działach historii i sztuki. Składają się na nią litografie, miedzioryty i staloryty (razem 258 jednostek inwentarowych w dziale sztuki) oraz unikatowe wydawnictwa albumowe, pojedyncze ryciny i teczka ołówkowych rysunków (razem 13 jednostek inwentarowych w dziale historii). Zbiór grafik zawiera podobizny polskich władców, ich potomków oraz innych osobistości Rzeczypospolitej Szlacheckiej, w tym wizerunki myślicieli i naukowców sztychowane przez uznanych rytowników europejskich¹²⁹, a pochodzące z wydawnictw siedemnasto-, osiemnasto- i dziewiętnastowiecznych. Na oddzielną uwagę zasługuje zespół dwudziestu jeden grafik o treści religijnej (MOZK/S/2712-MOZK/S/2732). Zawiera on m.in. wyobrażenia świętych Kościoła katolickiego, druki ulotne związane z sanktuariami regionu (Matka Boska Żegocińska, Matka Boska Turska) oraz – jak ustaliła Ewa Andrzejewska – niezwykle oryginalny w swojej formie druk dewocyjny należący do grupy określanej jako „listy z nieba” lub „korespondencja Matki Boskiej”, a wytłaczany pod prasami warsztatów częstochowskich w II poł. XVIII i I poł. XIX w. (MOZK/S/2716-MOZK/S/2719).

Wydawnictwa ilustrowane ze zbiorów Leopoldów można roboczo podzielić na dwie grupy: popularne w XIX stuleciu tzw. albumy malownicze¹³⁰ oraz

Leopold z Rzepiszewa, 82.

¹²⁸ Według Krzysztofa Walczaka, który analizował katalog Leopoldów, do spisu tytułów książek „dołączono krótkie noty charakteryzujące zawartość zbiorów numizmatycznych i graficznych, jednak bez precyzowania szczegółów”, zob. Walczak, *Józef Leopold z Rzepiszewa*, 8. Por. Andrysiak, Walczak, *Józef Leopold z Rzepiszewa*, 77-91.

¹²⁹ Ewa Andrzejewska, kustoszka działu sztuki MOZK, która prowadzi badania nad zbiorem rycin ze spuścizny Leopoldów, wśród autorów grafik wymienia, m.in.: Matthäusa Meriana Starszego (1593–1650; Szwajcara czynnego w krajach niemieckich), Johanna Davida Schleuena (berlińskiego miedziorytnika i wydawcę czynnego w l. 1740–1774), Johanna Caspara Philipsa (1690–1775, niemieckiego rytownika czynnego w Amsterdamie), Johanna Christopa Sysanga (1703–1757, rytownika lipskiego), Augustina François Le-maitre’a (1797–1870, rytownika francuskiego), Lucasa Kiliana z Augsburga (1579–1637), Johanna Friedricha Myliusa (czynnego ok. 1729–1750), Martina Bernigerotha (miedziorytnika czynnego w Lipsku w l. 1670–1733), rytowników włoskich: Antoniego Barattiego (czynny ok. 1724–1787) i Lorenzo Zucchiego (1704–1779), Johann Gottfried Prixnera (ok. 1746–1819, rytownika czynnego m.in. w Warszawie) oraz Józefa Oziębłowskiego (1805–1878) i Antoniego Oleszczyńskiego (1794–1879).

¹³⁰ Album malowniczy, inaczej graficzny, krajoznawczy, wydawnictwo o charakterze ilustracyjnym, w którym dominuje warstwa wizualna, zob. Ewa Skotniczna, „Albumy malownicze z widokami zabytków architektury oraz ich znaczenie dla początków krajoznawstwa na ziemiach polskich w XIX wieku”, *Turystyka Kulturalna* 2 (marzec-kwiecień 2020): 69-70, 75-76, [online]: <http://turystykakulturowa.org/ojs/index.php/tk/article/view/1143/979>

publikacje przedstawiające pamiątki i miejsca historyczne. Do tych pierwszych należą grafiki ze słynnych tek Napoleona Ordy¹³¹, wykonane na podstawie rysunków z natury, tj. podczas podróży na tereny przedrozbiorowej Rzeczypospolitej¹³². Z grupy pamiątkowych albumów historycznych warto zwrócić uwagę na kanoniczny dla lokalnej ikonografii „Album Kaliskie” Edwarda Staweckiego z rysunkami Stanisława Barcikowskiego (Warszawa 1858 r.)¹³³ oraz rzadkie¹³⁴, bogato ilustrowane publikacje: „Groby i Pomniki Królów Polskich w Krakowie” z 19 litografiami Fryderyka Krzysztofa Dietricha według rysunków Michała Stachowicza (Petropoli 1853 r.)¹³⁵, „Zabytki XVII wieku: Wystawa jubileuszowa Jana III w Krakowie 1883 r.” (Kraków 1884 r.)¹³⁶, monumentalny „Album Jana Matejki z tekstami objaśniającymi Kazimierza Władysława Wójcickiego” (Warszawa 1873 r.)¹³⁷, czy popularne wśród badaczy barwy i broni „Materiały

¹³¹ Napoleon Orda (1807-1883), rysownik, malarz, pianista, kompozytor, uczestnik powstania listopadowego, członek Komitetu Emigracji Polskiej w Paryżu, od lat 70. XIX w. zaczął utrzymywać ołówkiem i akwarelą „widoki historyczne Polski”, które stały się podstawą do stworzenia ośmiu serii litografii (lit. Alojzy Misierowicz, odbitki Maksymilian Fajans) – pełny opis publikacji poniżej. Zob. Jolanta Polanowska, „Orda Napoleon (1807-1883)”, w: *Słownik artystów*, t. 6 N-Pc, red. Katarzyna Mikocka-Rachubowa i Małgorzata Biernacka (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 1998). 291-296.

¹³² *Album widoków historycznych Polski, rys. z natury przez Napoleona Orde, w litografii Maksymiliana Fajansa*, [Warszawa] 1873-1883. W kaliskich zbiorach reprezentowane są widoki z: Królestwa Galicji i ziem lwowskich, Księstwa Poznańskiego oraz guberni: grodzieńskiej, mohylewskiej, mińskiej, podolskiej, kijowskiej, wołyńskiej, wileńskiej, kieleckiej, piotrkowskiej. Por. Ewa Skotniczna, *Albumy malownicze*, 83-84.

¹³³ *Album Kaliskie ułożone i napisane przez Edwarda Staweckiego według rysunków Stanisława Barcikowskiego, w litografii Maksymiliana Fajansa* (Warszawa: nakładem autora, 1858), zob. Iwona Barańska, „Album Kaliskie Edwarda Staweckiego - nietypowy album malowniczy”, *Sztuka Edycji. Studia Tekstologiczne i Edytorskie* 5 (2013): 51-66, [online]: <https://apcz.umk.pl/sztukaedycji/article/view/SE.2013.020>.

¹³⁴ Oceny dokonano na podstawie porównań z Katalogiem Polskich Bibliotek Naukowych NUKAT, portalu bibliofilsko-aukcyjnego Secretera oraz platformy aukcyjnej – Internetowy Dom Aukcyjny Onebid.

¹³⁵ *Groby i Pomniki Królów Polskich w Krakowie. Monumenta Regum Poloniae Cracoviensia. Monuments Funeraires Rois et Reines de Pologne elevés dans les églises de Krakovie 1270-1783* (Petropoli: Impensis B.M. Wolfii, 1853). Tytuł w j. polskim na stronie tytułowej został powtórzony w j. łacińskim i francuskim, także, łacińskie i francuskie, opisy do rycin. Zob. nr inw. MOZK/H/1102/1-19/.

¹³⁶ *Zabytki XVII wieku: Wystawa jubileuszowa Jana III w Krakowie 1883 r.* /zawiera reprodukcje fotograficzne/cynkotypie oraz cztery tablice piórowe (ilustracje) wykonane przez uczniów Szkoły Sztuk Pięknych pp. Daniszewskiego, Hawła, Radziejowskiego, Rausza i Wodzinowskiego pod kierunkiem prof. Łuszczkiewicza/ (Kraków: Drukarnia „Czasu”, Wydawnictwo Komitetu Wystawy Jubileuszowej Jana III, 1884 r.), zob. nr inw. MOZK/H/1075/1-40/.

¹³⁷ *Album Jana Matejki z tekstami objaśniającymi Kazimierza Władysława Wójcickiego, własność, nakład i druk S. Lewentala* (Warszawa: S. Lewental, 1873-1876), zob. nr inw. MOZK/H/1103/1-48/.

do ikonografii królów, zbroi i wojska polskiego ułożone i rysowane przez Karola Wawrosza, zebrane i wydane staraniem Władysława Bartynowskiego” (Kraków 1908 r.)¹³⁸. Teczka rysunków nieznanego autora (z kilkoma wyjątkami) zawiera 21 szkiców z 1885 i 1886 r. „różnych widoków z terenu Polski w większości przerysowanych z ilustracji XIX-wiecznych”(m.in. Chocim, Czorsztyn, Częstochowa; MOZK/H/1070).

Na oddzielną uwagę zasługują numizmaty, które, jak wiemy z relacji prasowych, stanowiły poważną część przedwojennych zbiorów¹³⁹. Składały się na nią monety polskie i obce (od X wieku, w tym denar Bolesława Chrobrego z napisem: *Dux inditus*)¹⁴⁰, przekazane do publicznej kolekcji głównie przez Seweryna Tymienieckiego i ks. Jana Sobczyńskiego. Fragmenty tej ostatniej dzisiaj reprezentują banknoty owinięte papierowymi banderolami (w tym przekazane po wojnie przez siostrzenicę duchownego), na których widnieją adnotacje o źródle pochodzenia. Oprócz marek i złotych polskich (np. MOZK/H/1806, MOZK/H/1768) są to również ukraińskie hrywny z 1918 r. (MOZK/H/1828).

Na zakończenie tej listy wybranych przykładów trzeba ponadto zauważyć, że na kartach Księgi dla zbiorów artystycznych odnotowano, oprócz już wymienionych, kilka innych nazwisk (m.in. Telesfor Kożuchowski, Kazimierz Stefański¹⁴¹, Józef Polkowski¹⁴², rodzina Schepe) i podmiotów publicznych (Towarzystwo Krajoznawcze, Związek Polskiego Towarzystwa Kolarskiego, Polski Biały Krzyż, Rada Główna PWK w Poznaniu), budujących krąg przedwojennych darczyńców. Podsumowując, z ponad 2800 pozycji z tego inwentarza co najmniej połowę można wiązać z dawnymi zbiorami Muzeum Ziemi Kaliskiej.

¹³⁸ *Materiały do ikonografii królów, zbroi i wojska polskiego ułożone i rysowane przez Karola Wawrosza, zebrane i wydane staraniem Władysława Bartynowskiego* (Kraków: Władysław Bartynowski, 1908), zob. nr inw. MOZK/H/ 168/1-165/. Por. Maria Kocójowa, „Znaczenie kulturalno-społeczne XIX-wiecznych faksymiliów starych druków Władysława Bartynowskiego”, *Roczniki Biblioteczne*, R. XXIX, z. 1-2 (1985): 408.

¹³⁹ Zob. Jan Fedeki, „Muzeum Ziemi Kaliskiej i Biblioteki Publiczne Kalisza”, *ABC Kaliskie*, 89 (1930) i 103 (1930).

¹⁴⁰ Denar Bolesława Chrobrego odnaleziony w Gąbinie, zob. Kostrzewski, *Dział przedhistoryczny*, 212.

¹⁴¹ Kazimierz Stefański (1870-1943), numizmatyk, historyk, bibliofil, kolekcjoner druków kaliskich, od 1925 r. kustosz Działu Numizmatyki Polskiej w Gabinetie Monet i Medali Muzeum Narodowego w Warszawie, zob. Ewa Andrysiak, „Stefański Kazimierz (1870-1943)”, w: *Słownik biograficzny Wielkopolski*, t. 2. 208-209; Henryk Wrotkowski, „Kazimierz Walenty Stefański (1870-1943)”, *RK*, t. 25 (1994/1995): 25-61.

¹⁴² Józef Polkowski (1890-1955), honorowy przewodnik PTTK, historyk, kronikarz Kalisza, zob. Stanisław Małyszko, *Zabytkowe cmentarze przy rogatce w Kaliszu* (Kalisz: KTPN, 2021), 193-194.

WNIOSKI KOŃCOWE

Przypomnijmy, Zofia Hieropolitańska pisała, że przed wojną w kaliskim muzeum zgromadzono 4 tysiące zabytków¹⁴³ (wynika z tego, że kustoszka nie wliczała do ogólnej liczby kilkutyśycznej, wyżej opisanej kolekcji Leopoldów). Nie znając dokładnego sposobu i metod tamtego inwentaryzowania, trudno odnosić się wprost do tej liczby. Jeżeli ktoś jednak pokusiłby się o podobne zestawienie, to – biorąc pod uwagę powyższe rozważania – można byłoby postawić tezę, że co najmniej 20-25 proc. starych zbiorów udało się odzyskać¹⁴⁴. W większości są to zabytki o znaczeniu regionalnym, ale zarazem – bezcennej wartości dla badań nad historią Kalisza. Na tym tle niewątpliwie wyróżnia się zbiór grafik Leopolda z Rzepiszewa, który mimo rozproszenia nadal stanowi odrębną kolekcję. Założyciele muzeum, rekrutujący się z grona lokalnej inteligencji, zadbali również o zapisanie własnej historii, to jest losów grupy inicjującej wiele z wydarzeń społeczno-kulturalnych i społeczno-politycznych (liczne fotografie członków towarzystw i komitetów obywatelskich). Wzorem XIX-wiecznych starożytników prekursorzy kładli nacisk na udział kaliszian w patriotycznych insurekcjach i wszelkich innych działaniach mających na celu zachowanie narodowej tożsamości¹⁴⁵. Wykazali się przy tym przenikliwością, gdy po 1914 r. rozpoczęli gromadzenie obiektów dokumentujących zburzenie śródmieścia¹⁴⁶ oraz jego modernistyczną odbudowę, dzisiaj uznawaną za modelową w historii polskiej urbanistyki¹⁴⁷.

Wydaje się jednak, że ani liczba, ani oryginalność (tj. unikatowość) eksponatów z dawnego muzeum nie decydują o ich miejscu w strukturze dzisiejszych zbiorów, dodajmy, znacznie rozbudowanych przez ostatnie 70 lat¹⁴⁸. Najważniej-

¹⁴³ Zob. przyp. 11.

¹⁴⁴ Do liczby dzieł odzyskanych trzeba będzie także dodać bogaty zbiór książek z muzealnej biblioteki pochodzących z międzywojennych darów. Poszczególne tomy często są opatrzone adnotacjami Zofii Hieropolitańskiej. Temat zgłębia Marta Gołembiewska.

¹⁴⁵ Przy wszystkich różnicach można niewątpliwie wykazać korelację między działaniami kaliskich prekursorów muzealnictwa i celami przyświecającymi autorce pierwszego muzeum polskich pamiątek narodowych w Puławach księżnej Izabeli Czartoryskiej, zob. Zdzisław Żygulski jun., *Dzieje zbiorów puławskich. Świątynia Sybili i Dom Gotycki* (Kraków: Fundacja Książąt Czartoryskich. Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym, 2009), 23-122.

¹⁴⁶ Po 1914 r., jak ocenił Piotr Łuszczkiewicz, Kalisz w twórczości i historiografii „urósł do rangi jednej z największych i najważniejszych metafor nowego wojennego barbarzyństwa, skupiając swoją eksterminacyjną energię na mieszkańcach, cywilach [...]”, zob. tenże, *Troja północy*, 7.

¹⁴⁷ Teresa Zarębska, „Znaczenie odbudowy Kalisza po zniszczeniach z 1914 r. dla rozwoju urbanistyki polskiej”, RK, t. 14 (1992/1993): 129-147; tejże, „Kalisz”, w: *Zabytki urbanistyki i architektury. Odbudowa i konserwacja*. T. 1. *Miasta historyczne*, red. Wojciech Kalinowski (Warszawa: Arkady, 1986). 169.

¹⁴⁸ Zob. wymienione publikacje Jerzego A. Splitta, przyp. 16, które kładą nacisk na powojenny rozwój placówki.

szy pozostaje fakt, że wskazane zabytki się zachowały, a tym samym zaświadcza o ciągłości między przed i powojenną placówką. Zbudowali ją mieszczaństwo i ziemianie, społecznicy i amatorzy, miłośnicy nauki i sztuki, krajoznawcy, kaliszanie i nie kaliszanie – animatorzy kierujący się pobudkami patriotycznymi i szacunkiem dla lokalnej tradycji. Jaka była to historia i czy na pewno wyłania się z niej obraz miasta wielokulturowego, jakim do wybuchu wojny był Kalisz? Ten temat wymaga oddzielnych rozważań. To jednak oni – prekursorzy – narzucili schemat współczesnej kolekcji, ciągle znajdujący odzwierciedlenie w muzealnych działach. Dzisiaj, siłą upływającego czasu, tamtych ludzi mogą reprezentować jedynie zachowane obiekty, pozostawione publikacje, fotografie oraz dzieła pamięci. Muzea powołane do pozyskiwania, opracowywania i udostępnienia zabytków służą jej kultywowaniu.

BIBLIOGRAFIA

ARCHIWALIA I ZBIORY

Archiwum Państwowe w Kaliszu

Muzeum Kaliskie w Kaliszu [statut muzeum z 1932 i 1938 r.], zespół: Starostwo Powiatowe w Kaliszu, sygn. 147.

Miejska Biblioteka Publiczna im. Adama Asnyku w Kaliszu

Spuścizna Wacława Klepandego, sygn. KV: Fotografie pokazujące przedwojenne Muzeum Ziemi Kaliskiej, w tym zdjęcia dawnego działu przyrodniczego z centralnie umieszczonym owalnym portretem Felicji Zadory Łączkowskiej.

Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej w Kaliszu

Główny Inwentaryzator: Księga inwentarzowa dla zbiorów archeologicznych 1958-1969 r., Księga inwentarzowa dla zbiorów etnograficznych 1958-1970, Księgę inwentarzowa dla zbiorów przyrodniczych 1958-1969 r., Księga inwentarzowa dla zbiorów artystycznych 1958-1971 r.

Dział etnografii: MOZK/E/152

Dział historii:

Numery inwentarzowe zabytków wymienione w tekście: MOZK/H/47; MOZK/H/49; MOZK/H/50; MOZK/H/ 53; MOZK/H/58-63; MOZK/H/73; MOZK/H/ 111; MOZK/H/ 135; MOZK/H/168; MOZK/H/ 303; MOZK/H/ 361; MOZK/H/589; MOZK/H/ 828; MOZK/H/ 1768; MOZK/H/ 1806. Numery inwentarzowe zabytków wymienione w przypisach (z wyjątkiem albumów): MOZK/H/4222, MOZK/H/4224, MOZK/H/4178-4181.

Pozostałe:

Księga pamiątkowa Muzeum Ziemi Kaliskiej, nr inw. MOZK/H/6529.

Oświadczenie Zenona Jędrusiaka, 31. 08. 1971, nr inw. MOZK/H/6477.

Pismo Zofii Hieropolitańskiej do Dyrekcji Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu ws. zniszczeń i strat kaliskiego muzeum z 9. 06. 1950 r., nr inw. MOZK/H/6474;

Pismo Zofii Hieropolitańskiej do Ministerstwa Kultury i Sztuki w Warszawie Naczelnej Dyrekcji Muzeum i Ochrony Zabytków [niedatowane, 1948?], nr inw. MOZK/H/6475

Pismo Zofii Hieropolitańskiej do Muzeum Narodowego w Poznaniu (ankieta lokalowa) z 15. 10. 1951 r. i 6. 11. 1951 r., nr inw. MOZK/H/6476.

List do nieznanego adresata Heleny Hieropolitańskiej, nr inw. MOZK/H/6533.

Spis przedmiotów zdeponowanych przez Stanisława bar. [barona] Graeve z Biskupic pod Sieradzem w oddziale Tow. [Towarzystwa Krajoznawczego w Kaliszu], 9. 02. 1911, nr inw. MOZK/H/6473.

Źródła publikowane ze zb. działu historii (niewymienione gdzie indziej):

Hartmanowa, Zofia. 1914. *Wśród huku armat. Wrażenia przeżyte*. Warszawa: Druk W. Rybicki i S-ka; nr inw. MOZK/H/3570.

Powszechna Wystawa Krajowa w Poznaniu, Maj-Wrzesień 1929 r., Kalisz Pawilon No 28 – Samorządy – Grupa AiB. Stoisko No 26 – Kalisz, [Poznań], 1929 r.; nr inw. MOZK/H/4212.

Inwentarz pomocniczy:

Dokumenty zatrudnienia Heleny Hieropolitańskiej na stanowisku referendarza w muzeum kaliskim. Fiszki (wypisy) z kwerend gazetowych przeprowadzonych przez Jerzego A. Splitta.

Dział sztuki:

Numery inwentarzowe zabytków wymienione w tekście: MOZK/S/299; MOZK/S/300; MOZK/S/410; MOZK/S/411; MOZK/S/ 502-MOZK/S-533; MOZK/S/593, MOZK/S/594; MOZK/S/779; MOZK/H/785; MOZK/S/796; MOZK/S/2712-2732 oraz wymieniony w przypisie MOZK/S/601.

Biblioteka MOZK

Taśmy z nagraniem radiowym audycji Andrzeja Tylczyńskiego i Mieczysława Machowicza, wyemitowanej 13 grudnia 1992 r. w radiu Centrum Kalisz – audycja o historii obrazu „Zdjęcie z krzyża” Piotra Pawła Rubensa z kościoła św. Mikołaja w Kaliszu.

Klepan dy, Waclaw. *Memorial Muzeum Ziemi Kaliskiej*, marzec 1959 r., mps., sygn. 11590.

Narodowe Archiwum Cyfrowe

Muzeum Ziemi Kaliskiej/Szolc-Rogoziński: Drewniane figurki, sygn. 1-K-32-2; Model pirogi afrykańskiej, sygn. 1-K-32-1; Drewniany posążek bogini płodności Dahomejczyków, sygn. 1-K-32-4; Grzechotki z plecionki, sygn. 1-K-242, Drewniany posążek bożka Dahomejczyków, sygn. 1-K-32-3.

Muzeum Ziemi Kaliskiej, Księga bzu czarnego, sygn. 1-K-31-1.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Słownik i

Biernacka, Małgorzata et al. (red.). 2013. *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.). Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 9 Ro-Rz. Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk.

Górak, Artur. Jan Kozłowski, Krzysztof Latawiec, 2014. *Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867-1918)*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Kryśka-Karski, Tadeusz. Stanisław Żurkowski. 1991. *Generałowie Polski Niepodległej*. Warszawa: Editions Spotkania.

Mikocka-Rachubowa Katarzyna, Małgorzata Biernacka. 1998. *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.). Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 6 N-Pc. Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk.

Maurin-Białostocka, Jolanta (red.). 1971. *Słownik artystów polskich i w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.). Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 1 A-C. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, Wrocław-Gdańsk.

Tadeusiewicz, Hanna (red.). 1998. *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. 1. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Wańka, Danuta (red.). 2003. *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. 2. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Wańka, Danuta (red.). 2007. *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. 3. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Katalogi wystaw, albumy, informatory

Boretti, Wincenty. [1900], *Album Wystawy Archeologicznej i Zabytków Sztuki urzędzonej w Kaliszu w Sali Ratuszowej w Maju i Czerwcu 1900 roku*. [Kalisz]; nr inw. MOZK/H/2148.

Groby i Pomniki Królów Polskich w Krakowie. Monumenta Regum Poloniae Cracoviensia. Monuments Funeraires Rois et Reines de Pologne elevés dans les églises de Krakovie 1270-1783. 1853. Petropoli: Impensis B.M. Wolfii; nr inw. MOZK/H/1102/1-19/.

Jakubiak, Tadeusz A., Jerzy Aleksander Splitt (red.), 1995. *Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej (zbiory, wystawy, oddziały). Informator*. Kalisz: Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej.

Katalog przedmiotów archeologii i iskuŝtwa na wystawkę, ustrojennoj w Kalisz, w zal gor. Magistrata w maj i ijun 1900 goda. Katalog wystawy archeologicznej i zabytków sztuki urzędzonej w Kaliszu w Sali Ratuszowej w Maju i Czerwcu 1900 roku. 1900. Kalisz: Druk A. Czerwińskiego.

Matejko, Jan. 1873-1876. *Album Jana Matejki z tekstami objaśniającymi Kazimierza Władysława Wójcickiego, własność, nakład i druk S. Lewentala*. Warszawa: S. Lewental; nr inw. MOZK/H/1103/1-48/.

Michalski, Marian. Leon Starski (tekst), 1957. *Informator miasta Kalisza*. Kalisz: Kaliskie Zakłady Przemysłu Terenowego.

Orda, Napoleon. 1873-1883. *Album widoków historycznych Polski, rys. z natury przez Napoleona Orde, w litografii Maksymiliana Fajansa*. [Warszawa: nakładem autora].

Stawecki, Edward. 1858. *Album Kaliskie ułożone i napisane przez Edwarda Staweckiego według rysunków Stanisława Barcikowskiego, w litografii Maksymiliana Fajansa*. Warszawa: nakładem autora.

Wawrosz, Karol. 1908. *Materiały do ikonografii królów, zbroi i wojska polskiego ułożone i rysowane przez Karola Wawrosza, zebrane i wydane staraniem Władysława Bartynowskiego*. Kraków: Władysław Bartynowski; nr inw. MOZK/H/ 168/1-165/.

Zabytki XVII wieku: Wystawa jubileuszowa Jana III w Krakowie 1883 r./zawiera reprodukcje fotograficzne/cynkotypie oraz cztery tablice piórowe (ilustracje) wykonane przez uczniów Szkoły Sztuk Pięknych pp. Daniszewskiego, Hawla, Radziejowskiego, Rausza i Wodzinowskiego pod kierunkiem prof. Łuszczkiewicza/. 1884. Kraków: Drukarnia „Z času”, Wydawnictwo Komitetu Wystawy Jubileuszowej Jana III; nr inw. MOZK/H/1075/1-40/.

OPRACOWANIA

Wydawnictwa zwarte

Andrysiak, Ewa. 1989. *Księgozbiór Leopoldów z Rzepiszewa. Katalog, Kalisz*. Kalisz: Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Adama Asnyka.

Andrysiak, Ewa. 2010. *Alfons Parczewski (1849 – 1933). Kaliszanie – rektor Wszechnicy Wileńskiej*, seria: Kaliszanie 1. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Andrysiak, Ewa. Henryka Karolewska. 2018. *Felicja Łączkowska (1859-1932). Nauczycielka i działaczka społeczna*, seria: Kaliszanie 15. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Barańska, Iwona. 2002. *Architektura Kalisza w dobie Królestwa Kongresowego*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Błaszczyk, Arkadiusz. 2014. *Miasto ponad ogień i czas. Echa kaliskiego sierpnia 1914 roku w literaturze, grafice i filmie*. Kalisz: Miejska Biblioteka Publiczna im. Adama Asnyka.

Drewicz, Maciej. 2014. *Wypadki kaliskie. Reinterpretacja obrazu zdarzeń*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Jarnecki, Michał. 2017. *Stefan Szolc-Rogoziński. Z Kalisza do Kamerunu*, seria Kaliszanie 7. Kalisz : Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Jaworowicz, Anna. Barbara Kowalska. 1990. *Zbiory sztuki w Muzeum Okręgowym Ziemi Kaliskiej do 1939 r., Grudzień 1990-kwiecień 1991*. Kalisz: Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej.

Łuczak, Agnieszka. 2011. *Utracone decorum. Grabież dóbr kultury z majątków ziemiaństwa polskiego w Wielkopolsce w czasie okupacji niemieckiej w latach 1939-1945*. Warszawa-Poznań: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Łuczak, Czesław. 1996. *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939-1945)*. Poznań: PSO Sp. z o.o.

Łuczak, Czesław. 1997. *Arthur Greiser: hitlerowski władca w Wolnym Mieście Gdańsku i w Kraju Warty*. Poznań: PSO.

Górzyński, Makary. 2014. *Dziewiętnastowieczny ratusz w Kaliszu. Architektura i niezrealizowany projekt nowoczesności*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Górzyński, Makary. 2017. *Dziewiętnastowieczny Teatr Miejski w Kaliszu. Architektura i polityki kulturowe na peryferiach imperium*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Górzyński, Makary. 2019. *Dziewiętnastowieczny Park Miejski w Kaliszu. Ogród cywilizacji*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Kalicki, Włodzimierz, Monika Kuhnke. 2021. *Sztuka zagrabiona 2. Madonna znika pod szklanką kawy*. Warszawa: Wydawnictwo Agora.

Kolańczyk, Aneta. 2018. *Adam Asnyk (1838-1897). Poeta, działacz polityczny i społeczny*, seria Kaliszanie 16. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Małyżko, Stanisław. 2021. *Zabytkowe cmentarze przy rogatce w Kaliszu*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Matelski, Dariusz. 2006. *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*. Kraków: Pałac Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie.

Pol, Wincenty. 2008. *Stulecie krajoznawstwa i turystyki kaliskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego*. Kalisz: Edytor.

Polanowski, Edward. 1979. *W dawnym Kaliszu. Szkice z dziejów miasta, 1850-1914*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Polanowski, Edward. 1993. *Szkoła kaliska. Dzieje I Liceum Ogólnokształcącego im. Adama Asnyka*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Sobczyński, Jan, ks. 2022. *Kronika Kościelna Kalisza, Tom 1*. Opracowali oraz wstępem poprzedzili Agata Walczak-Niewiadomska i Krzysztof Walczak. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Splitt, Jerzy, Aleksander. 2014. *Gdy dymy opadły. Kalisz w latach wielkiej wojny (1914-1918)*. Kalisz: Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej.

Szymański, Stanisław. 1990. *Muzea Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego 1906-1950*. Warszawa: Wydawnictwo PTTK „Kraj”.

Tabaka, Anna. 2016. *Ignacy Adam Nieścieszko-Bujnicki (1891-1939), Prezydent Kalisza, budowniczy elektrowni kaliskiej*, seria Kaliszanie nr 13. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Tomaszewicz, Andrzej. 1998. *Życie kulturalne ośrodków miejskich guberni kaliskiej w latach zaborów*. Sieradz: Muzeum Okręgowe w Sieradzu.

Tymieniecki, Seweryn. 1904. *Zabytki przedhistoryczne z nad Neru i Warty, a zwłaszcza w Kwiatkowie z pięcioma tablicami*. Kraków: nakładem Akademii Umiejętności.

Urbański, Marek. 2007. *Prekursorzy i twórcy Muzeum w Sieradzu*. Sieradz: Muzeum Okręgowe w Sieradzu.

Walczak, Krzysztof. 1987. *Józef Leopold z Rzepiszewa i jego księgozbiór*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Walczak, Krzysztof. 1996. *Biblioteki Kalisza i ich miejsce w życiu kulturalnym miasta 1793-1945*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Walczak, Krzysztof. 2010. *Adam Chodyński (1832-1902). Historyk Kalisza*, seria Kaliszanie 2. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Walczak-Niewiadomska, Agata. 2007. *Książdź Jan Sobczyński i jego księgozbiór*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Walczak-Niewiadomska, Agata. 2021. *Jan Sobczyński (1861-1942). Kronikarz Kalisza*, seria: Kaliszanie 5. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Woźniak, Arkadiusz. 2015. *Kalisz 1914. Pogrom miasta*. Wyd. drugie, uzupełnione. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Zadrozny, Tadeusz. 2021. *Czas wielkich zadań Dagoberta Freya i Asmusa barona von Troschke (wrzesień 1939-1942)*. Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk.

Żygułski, Zdzisław, jun., 2009. *Dzieje zbiorów puławskich. Świątynia Sybili i Dom Gotycki*. Kraków: Fundacja Książąt Czartoryskich. Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym.

Artykuły w czasopismach i tomach zbiorowych

Andrysiak, Ewa. 1998. „Leopold Józef Antoni (1860-1923)”. W: *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. 1, red. Hanna Tadeusiewicz, 171-172. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Andrysiak, Ewa. 2003. „Stefański Kazimierz (1870-1943)”. W: *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. 2, red. Danuta Wańka, 208-209. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Andrysiak, Ewa. 2007. „Kozuchowski Telesfor (1861-1928)”. W: *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. 3, red. Danuta Wańka, 224. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Andrysiak, Ewa. Krzysztof Walczak. „Józef Leopold z Rzepiszewa i jego biblioteka (przyczynek do dziejów księgozbiorów ziemiańskich)”, *Biuletyn Szadkowski*, t. 7 (2007): 77-91.

Baranowski, Tadeusz. „Archeologia i numizmatyka – pasje naukowe i popularyzatorskie Seweryna Tymienieckiego”, *Rocznik Kaliski*, t. 25 (1996): 13-25.

Barańska, Iwona. 2008. „Kaliska Wystawa Archeologiczna w 1900 roku jako przejaw kształtowania się regionalnej świadomości historycznej i kulturowej”, W: *Dokonania regionalnego ruchu naukowego w Polsce*, red. Danuta Wańka, 135-153. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Barańska, Iwona. „W 100-lecie Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej o początkach muzeum w Kaliszu”, *Muzealnictwo*, t. 51 (2010): 114-125.

Barańska, Iwona. 2011. „Kaliska Wystawa Pracy Kobiet z 1909 roku i jej sekcja artystyczna. Problematyka prowincjonalnej sztuki kobiecej”. W: *Dziedzictwo kulturowe miasta Kalisza i regionu południowej Wielkopolski*, t. 1, red. Samanta Kowalska, 115-135. Kalisz: UAM Wydział Pedagogiczno - Artystyczny.

Biernacka, Małgorzata. 2013. „Ruszkowski Wacław (1869-1934)”. W: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.)*. Malarze, rzeźbiarze, graficy, t. 9 Ro-Rz, red. Małgorzata Biernacka, 296-297. Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk.

- Biernacki, Witold. „Ś.P. Halina Kożuchowska”, *Gazeta Kaliska* 140 (1921): 3.
- Bzowski, Konstanty. „Zbiory polskie – VIII. Muzeum Krajoznawcze w Kaliszu”, *Ziemia* 15 (1912): 235-237.
- Celer, Bogumiła. „Korespondencja Zofii Hieropolitańskiej z prof. Feliksem Koperą w zbiorach Muzeum Narodowego w Poznaniu”, *Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk* 20 (2020): 130-153.
- Celer, Bogumiła. 2007. „Hieropolitańska Zofia (1879-1966)”. W: *Słownik biograficzny Wielkopolski południowo-wschodniej (ziemi kaliskiej)*, t. 3, red. Danuta Wańka, 160-161. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Dukalski, Zygmunt, dr., „Notatki archeologiczne z powiatu kaliskiego”, *Przegląd Archeologiczny*, t. 2, R. 6, z. 3 (1924): 310-314.
- (e. b.), „Wystawa obrazów”, *Gazeta Kaliska* 40 (1917): 3; (b.), „Wystawa obrazów”, *Gazeta Kaliska* 42 (1917): 2.
- Fedecki, Jan. „Muzeum Ziemi Kaliskiej i Biblioteki Publiczne Kalisza”, *ABC Kaliskie*, 89 (1930) i 103 (1930).
- Goldmann, Barbara. „Muzea polskie, ich liczba i region działania w XIX i XX wieku”, *Muzealnictwo* 43 (2001): 93-94.
- Klepandy, Wacław. „Blaski i cienie naszego muzeum”, *Ziemia Kaliska* 80 (1959): 7.
- Kłysz, Ewa. „Polityka kulturalna samorządu Kalisza w latach 1918-1939”, *Rocznik Kaliski*, t. 47 (2021): 32-33.
- Łuczak, Agnieszka. 2022. „Grabież dóbr kultury i muzealiów podczas okupacji hitlerowskiej i w okresie instalowania w Polsce systemu komunistycznego”. W: *Muzeum XXI wieku. W 100-lecie I zjazdu muzeów polskich w Poznaniu*, red. Maria Głąb, 135-152. Poznań: Muzeum Narodowe.
- Komornicka, Magdalena. 2015. „Wystawa „Warszawa oskarża”, Muzeum Narodowe w Warszawie”. W: *Zaraz po wojnie*, red. Joanna Kordjak, Agnieszka Szewczyk, 64-72. Warszawa: Zachęta – Narodowa Galeria Sztuki.
- Kocójowa, Maria. „Znaczenie kulturalno-społeczne XIX-wiecznych faksymiliów starych druków Władysława Bartynowskiego”, *Roczniki Biblioteczne*, R. 29, z. 1-2 (1985): 408.
- Kostrzewski, Józef. „Dział przedhistoryczny Muzeum Ziemi Kaliskiej w Kaliszu”, *Wiadomości archeologiczne*, t. 5, z. 3-4 (1920): 207-208.
- Krawczyk, Bogusław. „Dział sztuki”, *Sieradzki Rocznik Muzealny. 75 lat w służbie miasta i regionu*, t. 13 (2012): 56.
- Kunicki, Bogumił. „Z dziejów Muzeum Ziemi Kaliskiej”, *Rocznik Kaliski*, t. 6 (1973): 365-373.
- Łuszczkiewicz, Piotr. 2014. „Troja północy i miasto Feniks. Kalisz jako metafora”. W: Arkadiusz Błaszczak, *Miasto ponad ogień i czas. Echa kaliskiego sierpnia 1914 roku w literaturze, grafice i filmie*, 3-8. Kalisz: Miejska Biblioteka Publiczna im. Adama Asnyka.
- Malinowski, Kazimierz. „Muzealnictwo XX-lecia”, *Muzealnictwo*, 13 (1966): 21-22.
- Melbechowska-Luty, Aleksandra. 1971. „Balukiewicz Józef Tadeusz (1831-1907)”. W: *Słownik artystów polskich i w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.)*, t. 1 A-C, red. Jolanta Maurin-Białostocka et al., 79. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, Wrocław-Gdańsk.

Techniki-r1998-t43-n3_4-s87-110/Kwartalnik_Historii_Nauki_i_Techniki-r1998-t43-n3_4-s87-110.pdf.

Midura, Franciszek. „Rozwój muzealnictwa w okresie czterdziestolecia PRL”, *Muzealnictwo* 30 (1986): 3-8: <https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Muzealnictwo/Muzealnictwo-r1986-t30/Muzealnictwo-r1986-t30-s3-8/Muzealnictwo-r1986-t30-s3-8.pdf>
bibliotekanauki.pl

Kot-Legieć, Karolina. „Archeologiczne ścieżki Seweryna Tymienieckiego – Kwiatków w badaniach archiwalnych kaliskiego prawnika”, *Slavia Antiqua* LXI (2020): 163-182: <https://bibliotekanauki.pl/articles/1037807>
info.kalisz

Leń, Mieczysław. *Z mojej pamięci, szuflad i obserwacji* (cz. 3): http://www.info.kalisz.pl/ziemia_kal/20_lat_zk_len3.htm
culture.pl

Muzeum Archeologiczne w Poznaniu: <https://culture.pl/pl/miejsce/muzeum-archeologiczne-w-poznaniu> oraz historia tegoż muzeum na stronie: <https://nowa.muzarp.poznan.pl/pl/historia-muzeum>.
culture.pl

Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej: <https://culture.pl/pl/miejsce/muzeum-okregowe-ziemi-kaliskiej>
muzeumwp.pl

Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie: mundur cara Aleksandra I: <http://www.muzeumwp.pl/kalendarium/11-27/>.

Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa
„Nowe wykopaliska w Wielkopolsce”, *Z otchłani wieków*, R. 9, z. 1 (1934): 14: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/159781/edition/184956>
muzeumwkaliszu.pl

Program konferencji popularnonaukowej w Kaliszu „Skarby z dawnej zakrystii. Tekstylija w służbie liturgii” z 19. 10. 2018 r.: <https://www.muzeumwkaliszu.pl/tekstylija-w-sluzbie-liturgii.html>
turystykakulturowa.org

Skotniczna, Ewa. „Albumy malownicze z widokami zabytków architektury oraz ich znaczenie dla początków krajoznawstwa na ziemiach polskich w XIX wieku”, *Turystyka Kulturalna* 2 (marzec-kwiecień 2020): 69-70, 75-76: <http://turystykakulturowa.org/ojs/index.php/tk/article/view/1143/979>

Szukaj w Archiwach:

Spuścizna Tadeusza Martyna wraz z notą biograficzną, Archiwum Państwowe w Kaliszu, nr dokumentu 11/1241/0: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/ru/zespol/-/zespol/95982>

Pomorska Biblioteka Cyfrowa:

Szuman, Norbert. „Grabież dóbr kultury polskiej w ramach działalności <Generalnego Powiernika dla zabezpieczenia niemieckich dóbr kultury na wschodnich ziemiach przyłączonych>”, *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni hitlerowskich w Polsce* 4 (1948): 174-226: <https://pbc.gda.pl/Content/79550/1948.pdf>

Waltoś, Stanisław (tłum.). Kodeks Etyki Międzynarodowej Rady Muzeów (ICOM, ang. International Council of Museums): <https://icom.museum/wp-content/uploads/2018/07/poland.pdf>.

UTRACONE – ODZYSKANE. ZBIORY DAWNEGO MUZEUM
ZIEMI KALISKIEJ W KOLEKCJI MUZEUM OKRĘGOWEGO
ZIEMI KALISKIEJ W KALISZU. ZARYS PROBLEMATYKI

STRESZCZENIE

Autorka przedstawia historię tworzenia kolekcji i poszczególnych działów Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej w Kaliszu ze szczególnym uwzględnieniem ich części najstarszych, tj. zabytków zgromadzonych w przedwojennym Muzeum Ziemi Kaliskiej. Dowodzi, że podstawę zbiorów placówki tworzy spuścizna dawna (przedwojenna) – rozproszona, ale częściowo odzyskana po II wojnie światowej. Badaczka przedstawia temat na przykładach, zakreślając możliwe kierunki badań proveniencyjnych.

SŁOWA KLUCZOWE

muzeum, muzealnicy, zabytki, Kalisz, spuścizna, dziedzictwo, zbiory, eksponaty, prekursorzy, animatorzy, społecznicy, wystawa, grabież, proveniencja.

LOST – RECOVERED. MATERIALS OF THE FORMER MUSEUM
OF KALISZ LAND IN THE COLLECTION OF THE REGIONAL MUSEUM
OF KALISZ. OUTLINE OF THE PROBLEM

ABSTRACT

The authoress presents the history of creation and individual departments of the Kalisz Land District Museum in Kalisz, with particular emphasis on their oldest parts, i.e. artefacts collected in the pre-war Kalisz Land Museum. She proves that the basis of the institution's collection is the old (pre-war) legacy – lost, but partially recovered after World War II. The researcher presents the topic on examples, outlining possible directions for provenance research.

KEYWORDS

museum, museologists, monuments, Kalisz, legacy, heritage, collections, exhibits, precursors, animators, exhibition, looting, provenance.